

ORIENTI APO HIJA NGA OKSIDENTI?

Në barrën e keqkuptimeve që, me kalimin e shekujve, vijnë duke u shtuar mbi marrëdhëniet e Perëndimit me vendet ballkanike, bën pjesë edhe përçmimi për thujtë gjithë sa është ballkanike, duke e përfillur këtë rajon si vis pa qytetërim "oksidental". Duke i veshur Ballkanit prirjen për të përmbysur situatat gjeopolitike të Europës, intelektualë mediokër të Perëndimit europian i fajësojnë popujt ballkanikë për mynxyra deri nga ato që s'i nxë mendja. Analistët madje flasin rëndom për "ballkanizim", në një kuptim fortësisht pejorativ, për të dëftuar gjithë sa, në doke, në kulturë dhe në nivelin e jetesës, i kundërvihet Perëndimit "të tyre". Kështu Ballkani, më shumë se një rajon, është bërë një problem, duke qenë fjala për një "Ballkan" që ekziston më së shumti në mendje, se në terren.

Në një situatë të tillë është bërë tanimë detyrë të thyerit e mjaft prej modeleve me të cilat janë modeluar faktet e historisë botërore përkundrejt historisë së rajonit tonë, posaçërisht të atyre modeleve që përftojnë një shembëlltyrë të shformuar mbi zhvillimin e historisë europiane në të cilën Lindja shfaqet si një periferi e Perëndimit. Sidomos "ne ballkanikët" s'kemi më se përse të vijojmë duke pranuar një histori të njerëzimit siç është shkruar në mënyrë diverguese vetëm prej "popujve të mëdhenj", një histori që e vështron rajonin tonë si një "botë shtojcë", e cila gjallin jashtë qendrës së historisë botërore të identifikuar me një traditë vetëm e vetëm "oksidentale".

Shfaqet së rishti, në këtë pikë, pyetja e përhershme: A ekziston përnjëmend një dallim i rëndësishëm mes të ashtuquajturit "Oksident" dhe të ashtuquajturit "Orient" europian? Dhe, po qe se ai ekziston, ku qëndron? Mandej, ka të bëjë apo jo vendi ynë me një dallim të tillë? Dhe, nëse ka të bëjë, a është ky një dallim thjesht gjeografik, apo që ka një bazë kulturore? Me tjera fjalë: kemi të bëjmë me dallime të rendit historik, apo atij qytetërimor?

Më 16 prill 1999, përpara Bundestag-ut, deputeti kristian demokrat Karl Lamers, duke folur për shembëlltyrën e formuar në Europë për Ballkanin, thoshte: "Duhet të guxojmë e të rivëmë në diskutim shembëlltyrat tona në karakterin absolut të tyre". Në fjalën e tij Lamers-i e vinte theksin ndershmërisht jo në kushtet historike dhe sociale të rajonit, që gjithsesi ndikojnë të sotmen dhe të ardhmen e rajonit në diskutim, por në karakterin reprezentativ të këtij realiteti që të huajt, pa e kuptuar, ndërtojnë në mendjen e tyre. Ndoshta ngase është bashkatdhetar i Kant-it, por Lamers-i ka gjithsesi të drejtë kur flet për shembëlltyrat sa i përket kësaj zone jug-lindore të Europës. Ngase asnjë njohje s'realizohet përveçse nëpërmes shembëlltyrës së objektit që duam të njohim, sidomos kur nuk flitet një lëndë shkencore, por bëhet fjalë për atë material të ndryshueshëm, me kufij të vagullt, që është njeriu, shoqëria që ai formon, qytetërimi që atë e mbruan dhe vendosja e tij para modelesh të tjera kulturore. Përkundër vizionit të kthjellët të Lamers-it, ngjan disi "spitullake" siguria e zotërisë sonë të dashur Bova, ambasador italian i akredituar në Shqipëri, i cili në konferencën për shtyp për të paraqitur veprimtarinë "Shqipëria, kjo e panjohur", shpallte pak ditë më parë: "Italia ka qenë dhe do të vijojë të jetë oksigjeni i vërtetë për vendin për Shqipërinë". Por ne, gjithsesi, e dimë që Shkëlqesia e Tij nuk është bashkatdhetar i Kant-it...

Shembëlltyra e shformuar e "Orientit" nga ana e një numri intelektualësh mediokër të Perëndimit është, për mendimin tim, fryt i asaj që në psikologji quhet transfert. Modelin mund ta nxjerrim nga alegoria e Arnold Toynbee-t me njerëzit e egër të hutuar nga të zënë e hënës, d.m.th. nga dukuria e eklipsit. Njerëzit e egër, simbas Toynbee-t, nuk e kuptojnë se hija që zë gjithçka, përveç një copëze të vogël të diskut ndriçues, projektohet prej vetë botës së tyre. Në

mënyrë të ngjashme, shumë popuj të Perëndimit i shohin me përçmim e dhimbsuri bashkëkohësit e tyre të quajtur "jo-okcidentalë". "Në përgjithësi, - vëren Toynbee-i, - jemi shumë të zënë me punët tona për të vështuar më nga afër, dhe kalojmë përtej duke menduar se hija që pllakos mbi ato qenie shëndetliga qenkësh fantazma e vetë së kaluarës së tyre".

Çuditërisht të ngjashëm me "njerëzit e egër" të Toynbee-t, intelektualët mediokër të "Oksidentit" duken aq të hutuar nga realiteti ballkanik, sa të harrojnë se me emërtimin "Europë", në kohët klasike, nënkuptohej vetëm Gadishulli i Hemit (Haemus), d.m.th. Ballkani i sotëm. Vetëm më vonë, nga fillimi i Mesjetës, nisi të quhej Europë i gjithë "kontinenti i bardhë". Ndonjëherë, sikundër dëshmon harta e famshme e Fra Mauros, deri në vllug të Rilindjes emërtimi "Europë" vihej grafikisht diku mbi Dalmacinë e jugut ose Shqipërinë e veriut. Pikërisht në këtë rajon zanafillor u krijuan ato që sot i përfillim si "themele" të qytetërimit europian. Do të silleshim, pra, vërtet si "të egër" po të harrojmë se aty tek u takuan Traka dionisiake, Greqia orfike, Iliria pellazgjike dhe Roma e kristianizmit arkaik u përvjua Europa e vërtetë, jo ajo gjeografike, por ajo shpirtërore, d.m.th. në këtë pjesë të kontinentit u plazmuan më vlerat më të shquara të njerëzimit. Në këtë mënyrë rajoni ynë, falë pozicionit të tij të mbrothët që e vë në lidhje të ngushtë me dy kontinente të mëdha, ka luajtur një rol të pazëvendësueshëm si vatër qytetërimi dhe si ndërmjetës shkëmbimesh kulturore.

Mos u habitni tani po qe se, ndonjë të "egër" të dalë nga alegoria e Toynbee-t ta gjejmë edhe mes skribëve italianë, për shembull nën emrin Fabio Martelli, bolonjez, paraqitur lexuesve italianë si "kurator studimesh historike dhe antropologjike me impiant të gjerë". Në një libër të tij të fundit, titulluar "Capire L'Albania" (shtëpia botuese "Mulliri" 1998), me një papërgjegjshmëri që kurrfarë lidhjeje s'ka me oksigjenin e premtuar prej z. Bova, bolonjezi i "Mullirit" ka vendosur të përgojë me çdo kusht "identitetin" e shqiptarëve. Duke u marrë me parahistorinë e shqiptarëve, ai shqetësohet se këta e mbushkan historinë e tyre me "mite" dhe "legjenda", ndërkohë që historianët italianë e kanë lejen ta mbushin historinë e tyre të vjetër deri edhe me përrallat e ujkonjës që ushqen me cicë bijtë e Rhea Silvias. Me ëndje të posaçme bolonjezi thashethemnor u qepet zbulimeve të ilirologjisë për t'ia mohuar popullit shqiptar iliricitetin e provuar tanimë shkencërisht. Duke qenë kryekëput i padijshëm në fushë të gjuhësisë, ai guxon të përtallë përkatësinë indoeuropiane të shqipes, kinse ajo qenkësh një "dogmë" zyrtare. Pa u kënaqur me kaq, si lehaqen ordiner që është, i përvishet të drejtës së lashtë dokesore të shqiptarëve për të dalë në zbulimin se ajo i paskësh shërbyer si bazë ideologjisë diktatoriale të E. Hoxhës. Si end një rrjetë paragjykimesh kundër letërsisë së Rilindjes kombëtare shqiptare, rrugaçi bolonjez kënaq kompleksin e vet të inferioritetit duke detraktuar me sa mund shkrimtarin Ismail Kadare. Madje për "më të shquarin" intelektual ai zbulon në Shqipëri Shahin Kadarenë, ndërkohë që Dr. Shahini, mjek i nderuar, ka në kulturën shqiptare të vetmen meritë të jetë vëllai i I. Kadaresë!

Mua vetë, në librin e tij, do të më gjeni të përshkruar, me llafologjinë e tij tipike marksiste-leniniste, si themeluesin e një "ideologjie reaksionare të mbështetur mbi dogmat e së djathtës ultranaziste" (f. 220). Si antropolog "me impiant të gjerë", që s'mund të mos i dijë gjitha, nga kërthiza e botës së tij që quhet "Bolonjë" ai bën edhe zbulime të rëndësishme fantastiko-spiunore duke shkruar: "Analiza e realitetit shqiptar e disa eksponentëve të Departamentit të Shtetit përkon, në fakt, posaçërisht me perspektivat e elaboruara nga Plasari..." (f. 222) për të vijuar në më shumë se dy faqe të tjera ballafaqimin e "perspektivave të elaboruara" prej meje me tezat e George Tenet-it, nëndrejtor i CIA-s (ff. 222-224). Aq i mirinformuar vetëshpallet ky karagjoz bolonjez sot, në epokën e internetit, sa esesë sime "Vija e Tedsit rishfaqet" (1993, 1995 etj.) ia vë në dyshim botimin në Shqipëri, duke e siguruar lexuesin italian se as në bibliografinë e Bibliotekës Kombëtare, Tiranë, ajo nuk ekzistua kështu!

Pavarësisht këtyre, avazi (angl. commonplace) më problematik i transfertit të tij psikik duket se është ai që vetë e quan "immagjinari oksidental" i shqiptarëve, d.m.th. yni, ku bolonjezi përziën si makaraonat e s'ëmës elemente të historisë ilirike me ato të epopesë së Skënderbeut, tregimtarinë e Kadaresë me pasues të Ptolemeut të Aleksandrisë, Alfonsin e Aragonit me Aliun e Tepelenës etj.

Unë, qetësisht, do të desha t'u kujtoja intelektualëve të këtillë të papërgjegjshëm, nga cilido cep i Italisë qofshin, se shkencat e ardhura prej lëvizjes romantike europiane, si romanistika, gjermanistika, sllavistika, po ashtu edhe albanistika, duke luftuar sistematikisht paragjykimin e vjetër voltairean kundër Mesjetës, kanë dëftuar tanimë se çfarë ka sjellë Gadishulli ynë në pasurinë e përbashkët të njerëzimit gjatë formimit të atij qytetërimi që sot e quajmë "europian". Është e vërtetë se në dhjetëra e dhjetëra libra mbi rajonin tonë, pra edhe mbi Shqipërinë, është bërë commonplace të folurit për një thyerje njësisë politike (si dhe shpirtërore) të kontinentit europian, filluar me ndarjen e famshme të Perandorisë romake në dy pjesë. (Me një ndarje të tillë, nën emrin e perandorit Teodos, merret edhe njëri nga librat e mi.) Por, ta shpërdorosh një këso ndarjeje duke e zmadhuar deri sa të mbërrish të flasësh, sikundër bëhet në dhjetëra e dhejtëra libra, për përfitim të dy botëve të ndryshme, "orientale" dhe "oksidentale", bazuar në dy perandori, një të Lindjes dhe një të Perëndimit, ky është një prej falsifikimeve më të rënda të kësaj njeje historike.

Kam bindjen se do të vijë një ditë e kthjellët, kur do ta pranojmë sheshit se dy perandori të tilla s'kanë ekzistuar kurrë. D.m.th. kurrë. Shembëlltyra e dy perandorive është konceptuar a posteriori, gjatë pozitivizmit historik të epokës moderne, ndërsa prej dokumenteve të kohës një siatuatë e tillë në mënyrë absolute s'del.

Në thelbin e vet, si dhe në shfaqjet e jashtme të saj, Perandoria romake rezulton një unicum. Simbas Idaceut, Marciani "përftoi monarkinë" ("obtinuit monarchiam") dhe "monarchia" në latinishten e greqizuar të Mesjetës s'do të thotë veçse "qeverisje njëshe". Sikur historianët e ashtuquajtur "oksidentalë" t'i lexonin me vëmendje kronikat që përbëjnë historinë kishëtare të shekujve V-VI: Idaceun, Prosperin, Viktorin Tununensis, Marcelin Komesin etj., do të vërenin me lehtësi se Perandoria asnjëherë nuk u bë "dy". Dhe as mund të bëhej "dy". Perandoria, në suazën e së cilës funksiononin si të parët tanë, ashtu dhe të parët e italianëve të sotëm, përbënte një konceptim historik aq njëjtësor (unitar), sa rrethanat s'mund t'ia cenonin aspak pandashmërinë.

Po ta shohim në sy një realitet të tillë faktesh, do të na bëhet bëhet e qartë se si francezët, për shembull, e kanë zmadhuar tek s'tuhet rolin e tyre në historinë e njerëzimit duke e bërë gjithë historinë e "Orientit" një kapitull ose dy, të vendosur në bisht të çdo vëllimi "historie universale". Për një hulumtues të paanshëm është diçka që duket sheshit se Klovi, Karli i Madh dhe gjithë shpura e "mbretërve perëndimorë", frëngj apo gjermanë, përkundrejt dinastive bizantine ishin një pakogjë. Të rrëzosh sot këtë sipëranë të trilluar "oksidentalizante" do të thotë të kujtosh se i ashtuquajturi "Orient bizantin" ishte qendra e përpunimit dhe e sintezës rreth së cilës u zhvillua me shekuj historia europiane, madje në këtë "Orient" vendosej atëherë fati i njerëzimit. Për shekuj me radhë ai që sot e quajmë "Oksident" vetëm sa gravitonte rreth Bizantit. Aty u përqendrua ideja perandorake dhe përsëri aty një shtet munda ta bënte realitet një ide të tillë, ai ishte "legjitimiteti" perandorak, sikurse që edhe vetë "modeli" i perandorisë. Në Gadishullin tonë nënshtetësit e kësaj pjese të Perandorisë vijuan ta quanin veten "romanë", në greqishten bizantine Rhomaioi. Perandoria vetë ishte Basilea ton Romaion, d.m.th. "Perandoria e romanëve", ndërsa vetë perandorët edhe për shekuj vijuan ta quanin veten mbasardhës të Augustit.

Të kishte ekzistuar një Toynbee edhe në kohën, le të themi, të Justinianit, kur "Perëndim" donte të thoshte ende një botë amorge, nuk është çudi ta kishte konstatuar dukurinë e

transfertit në kahun e kundërt. Atëherë do ta kishte formuluar alegorinë e tij me "njerëzit e egër" të vendosur në Bizant, prej nga shohin me përçmin e dhimbsuri bashkëkohësit e tyre të ashtuquajtur "oksidentalë".

Territoret perëndimore, në atë kohë, qenë për Bizantin vetëm një zonë infiltrimi. Ky infiltrim i fuqishëm mbulonte, për shembull, jo vetëm mbarë Gadishullin italik, por mbërrinte deri në Irlandë, dhe vargu i papëve grekë (ose sirianë) në Romë vijonte në një kohë kur në Kostandinopojë askush nuk dinte më latinisht. Ndodhte, pak a shumë, e kundërta e asaj çfarë ndodh në shekujt tanë. Që "Oksidenti" të lindte dhe të ekzistonte, u desh një proces i ngadaltë dhe i vështirë i shpëputjes nga orbita bizantine drejt gjetjes së një qendre të vetën, "njerëzit e egër" të së cilës një ditë prej ditësh do të pandehnin se hija që pllakos mbi ne këndeje s'qenkësh veçse fantazma e "së kaluarë sonë".

Po ta fokusonim vështrimin mbi Gadishullin përkundrejt, mund të vërenin lehtësisht se thuajse gjithë Italia, nga Bari në Gjenovë dhe nga Gjenova në Venedik, duke filluar prej shek. VI, ose ishte një provincë e kësaj Perandorie, ose çonte një jetë tipike "orientale". Qytetarët e republikave detare qenë më së shumti "borgjezë" të Bizantit vendosur në tjetër truall. Dogja i Venedikut ishte një "dux" i llojit bizantin, ndërsa për thuajse gjithë princërit "oksidentalë" që ëndërr të siguronin një titull perandorak nëpërmjet ndonjë martese me bijat e dinastive bizantine. Një nuse e këtillë pati qenë, në shek. XI, Maria Argjiropullos, që skandalizoi kishën perëndimore me truket dhe tualetet me të cilat qe nisur e stolisur, si dhe me sapunrat dhe parfumrat e përdorur, të cilët në "Oksident" as njiheshin. Dhe unë ju siguroj që N. Iorga e ka vërtetuar bindshëm se prej Rhomaioi-ve të tillë vinte dhe Romeoja simpatik i "Romeo e Xhulietës", emri i të cilit do të thotë pikërisht Rhomaion, d.m.th. një i krishterë i ritit bizantin.

Përfytyroni tani egërshanin e sipërpërmendur bolonjez, teksa e pushton mllefë dhe guxon të ngrihet edhe kundër vetë evidencave historike, duke shkruar në librin e tij: "Plasari [...] shfaq gjithashtu edhe një dashaligësi të thellë antiitaliane duke lënë të kuptohet se "vija e Teodosit" paskësh ndarë edhe Italinë, tepër e kushtëzuar kjo nga Orienti..." (f. 218). Sikur ju të pranoni ta bënim së toku një shëtitje në qytetin historik të lagunave, një "Orient" të tillë të gjallë do ta ndeshnim gati në çdo hap. Jo vetëm në stilin e ngrehinave të kultit apo në katrakteristikat e organizimit urban, por ja: edhe kur një veneciankë ngjitet në çati për të nderë teshat e lara (ose për të përgjuar më mirë shtëpinë e fqinjëve), ajo ka dalë në heligo, që është vendi i shtëpisë ku bie dielli, nga gr. helios. Kur edhe sot shëtisim nëpër kanalet e qytetit me gondolë, mund të mos e dimë që, për shkak të trajtës së përzgjedhur e të lakuar, nuk është fjala veçse për një kondolion bizantin. Madje harrojmë se njëherë e një kohë Venediku ishte vetëm ai që quhej Rialto, kanali më i thellë (rivus altus), ndërsa kryevendi i tij i vërtetë ishte Eraclea, emër që vjen me siguri prej perandorit bizantin të shek. VII, Heraclius.

Për të mos jua shpërdoruar durimin me të dhëna historike, do të them më në fund që personalisht jam i bindur se shembulltyra e shformuar e përshkruara nga alegoria e Toynbee-t s'ka për të vijuar përjetësisht. Vlerat e krijuara brenda kësaj zone të privilegjuar, që është rajoni ynë, bëjnë pjesë në mënyrë të padiskutueshme në trashëgiminë e përbashkët të kulturës europiane. Dhe një "kulturë europiane" e thjeshtuar vetëm në trajtat e saj "oksidentale", s'mund të përfytyrohet. Kulturorisht, si dhe shpirtërisht, Europa ngërthen në vetvete gjithë sa ka krijuar hapësira e quajtur "ballkanike". Edhe diçka: kemi motiv për të besuar se hapësira në të cilën u përfutuan një Zamolxis, një Orfe, si dhe arkretipi antropologjik i "vëllait të vdekur të kthyer", nuk i ka shteruar ende burimet e veta shpirtërore.

Historiani i madh i qytetërimeve (Toynbee) propozonte dy zgjidhje për t'i ikur shembëlltyrës së shformuar që ai alegorizon: "Ose figura zotëruese duhet të kthejë kryet, ta kuptojë dënim që po shkakton dhe të lëvizë nga vendi për të mos e penguar më dritën, ose viktimat e saj, mbas përpjekjesh të kota për t'ia tërhequr vëmendjen dhe duke i kërkuar të ndërrojë pozicion,

duhet të ngrihen dhe t'i ngulin një thikë në shpinë". Ç'është e vërteta, me këto që thashë vetëm sa përmbloodha subjektin e një librit më të fundit, që po përpiqem ta nxjerr nga dora. Ju siguroj se s'bëhet fjalë për "thikë në shpinë", por thjesht për një "instrument" i cili t'i ndihmojë sadopak miqtë tanë "oksidentalë" për të depërtuar në këtë rajon dhe, në mos për t'i dashuruar popujt e tij, së paku për t'i kuptuar ata më mirë.

Bizanti i pakinezëruar

Jug-lindja e shembëllyer

Ridimensionimi i raporteve Orient/Oksident përgjatë historisë europiane ka përbërë një problem ngashënjes në historiografinë e kontinentit, së paku prej fillimit të shekullit XX. Historiografë dhe, posaçërisht, teoricienë të historisë i janë përkushtuar sidomos çështjes së leximit të stereotipuar nga ana e “perëndimorëve” të traditës historiko-shpirtërore të jug-lindjes europiane. As sot e gjithë ditën fjalët e fundit për këtë çështje s’janë thënë, pra as mund të thuhet në dy-tre artikuj. Shënimet që përbëjnë këta artikuj pretendojnë vetëm që, nga njëra anë, ta parashtrorin çështjen duke e vështuar nga ato që quhen “kënde të brendshme” të jug-lindjes europiane në të cilën jetojmë dhe, nga ana tjetër, të ndihmojnë për ta zhvendosur leximin e së kaluarës së popujve të Ballkanit prej stereotipive me të cilat vishen jorrallë “arsye politike”.

Libri Duke shembëllyer Ballkanin (New York 1997) i Dr. Maria Todorovës, profesor universitar në ShBA, mund të përmendet si nga shembujt më të fundit të orvatjeve për një ridimensionim të tillë. Ai është bërë një ndër librat e diskutuar në qarqet universitare dhe ato jashtuniversitare pikërisht ngase u kundërvihet stereotipive të sipërpërmendura. Todorova e fillon dhe e mbaron librin e saj me një akuzë (angl. indictment) formuluar prej analistit amerikan George F. Kennan në parathënien për Luftërat e tjera ballkanike, bot. i vitit 1993 i Raportit të vitit 1913 nga Carnegie Endowment mbi luftërat ballkanike 1912-1913. Për autoren, si parathënia ashtu edhe botimi i ri vuajnë nga një predispozitë negative në të vështuarit e Ballkanit si “një e tërë e paqytetëruar dhe e pashpresë”. I mbështetur në një përzgjedhje shënimesh udhëtimi, relatimesh diplomatike, vështimesh akademike, dëshmish publicistike dhe letrare në shumë gjuhë, libri i Todorovës shqyrton ontologjinë e Ballkanit nga shek. XVIII deri në ditën e sotit, duke zbuluar rrugët nëpër të cilat një traditë e mbrapshtë intelektuale është konstruktuar, mitologjizuar dhe vijon ende të përçohet në nivelin diskursiv.

Historiografi më në zë që ia ka kushtuar një pjesë të madhe të punës së vet kthjellimit të raporteve Orient/Oksident ka qenë, pa dyshim, Nikolla Iorga (1871-1940). Vepra e tij shkencore mbahet si ndër përpjekjet më të thella, më konsekuente dhe më të çiltëra të gjenisë njerëzore për të depërtuar nëpër rrugën e shkencës drejt së vërtetës dhe për ta vënë këtë të vërtetë në shërbim të njerëzve. Një nga drejtimet në të cilat përpjekjet e Iorgës u përqendruan ka qenë pikërisht thyerja e stereotipive në të cilat janë modeluar faktet e historisë universale prej historianëve “perëndimorë”. Dyke synuar gjetjen e vendit dhe rolit që u takon popujve të jug-lindjes europiane në këtë histori, te Probleme të historisë universale (1929) ai shkruante: “S’kemi asnjë motiv për të vijuar ta pranojmë historinë e njerëzimit ashtu sikundër është shkruar ajo në mënyrë diverguese, simbas ambicjeve, të cilat asnjë metodë s’mund t’i ndalë dhe t’i frenojë, të popujve të mëdhenj. Por, duke përfutur nga pozita jonë gjeografike dhe nga ekzistimi i sintezave që na janë imponuar, duhet të ngulisim vijat e mëdha dhe pikat e takimit për jetën e asaj bote që të tjerët edhe kur e shohin, s’duan ta marrin parasysh” (f. 5).

Pavarësisht shkaqeve që e shtynë, Iorga u ngrit në historiografinë europiane si përfaqësues i një “bote të injoruar”, të vështuar nga lart dhe, kështu, të shformuar. Mbështetur mbi një erudicion të pazakontë dhe mbi një fuqi shpirtërore që e bënë atë historianin më të madh të kohës së tij, Iorga ia doli t’i imponojë shkencës perëndimore nocionin “jug-lindje europiane”,

duke themeluar edhe të parin Institut të Studimeve Jug-lindore Europiane më 1913. Integrimi i Bizantit në këtë njësi të historisë universale është një nga momentet e kësaj përpjekjeje për skajimin e stereotipive të vjetra. Prandaj njëra nga sintezat për të cilat Iorga fliste, dhe ndoshta më e rëndësishmja e realizuar prej tij, në kuptimin që përfaqëson më së miri ridimensionimin e lakmuar, është “sinteza bizantine”.

Viset iliro-shqiptare

Ndryshe nga sa përfytyrohet shpesh, gadishulli i Ballkanit kishte për Perandorinë romake të Lindjes një rëndësi relativisht mesatare. Prej këtij gadishulli Perandoria kishte nevojë për bregun e Adriatikut dhe për rrugët që e lidhnin me të. Kështu shpjegohet që, posaçërisht për Ilirikun dhe banorët e tij, të cilët bënë pjesë në atë që quhej Basilea ton Rhomaion, dhe që sot emërtohet Bizant, prej ndarjes perandorake të vitit 395 deri në ndarjen e “pjesëve” për perëndimorët më 1204, “koha bizantine” përbën një nga periudhat e gjalla të historisë së tyre. Interesi i Kostandinopojës për bregun e Adriatikut dhe për rrugët që e lidhnin me të do të jetë shkaku numër një i integritit të shqiptarëve në Bizant, por njëherësh kjo pozitë e tyre gjeopolitike do të bëhet edhe motivi kryesor i shkepjes gjithnjë më të madhe të shqiptarëve prej Bizantit nën ndikimin e atij që duhej quajtur “implus i perëndimit”. Sado kundërthënës të ngjajë ky konstatim, ai nuk është i tillë për këdo që kupton qoftë edhe pak nga gjeopolitika.

Në këtë periudhë zë fill edhe “çështja fetare e Ballkanit”, si rivalitet jo vetëm fetar, por edhe kulturor, me gjurmë specifike që i dallohen në Gadishull deri në ditën e sotit. Prej kësaj kohe viset shqiptare nisin e përfillen si zonë ballafaqimi e Lindjes me një Perëndim në ngritje e sipër. Mes herezish dhe shkimjesh religjioze, këto vise do të bëheshin fushë beteje për dy Kishat, të cilat do të vinin duke u larguar gjithnjë më shumë njëra nga tjetra. Sa i takon popullsisë, ajo do të ndiente në mënyrë të drejtpërdrejtë ndikimet tanimë të përkundërta të “dy Romave”, të së vjetrës dhe të së resë, shprehur në vija të përgjithshme në literaturën tradicionale si “kulturë romane” (katolike) dhe “kulturë bizantine” (ortodokse). Është fjala për ndikime që, gjithsesi, zhvendoseshin me kufij vijimisht të pasigurt, madje tekanjozë. Ata që përpiqen ta përfshijnë një ballafaqim të tillë në “konstruksionet metahistorike dhe irealiste” (Martelli, 11), mund ta lexojnë atë të dëshmuar, për shekujt XII-XIII kur tanimë qe shfaqur sheshit, tek e famshmja Kronikë e Moresë, nëse duan.

Për t'i përkapur në mënyrë pamore raportet e reja të këtyre viseve mes Romës dhe Kostandinopojës mund të na ndihmojë konfigurimi në dy rrathë i O. Randit: njëri rreth me qendër në Romë dhe tjetri me qendër në Kostandinopojë. Shihet prej këtij konfigurimi se si një pjesë e madhe e Shqipërisë së sotme (si dhe e Malit të Zi dhe e Dalmacisë) bie brenda një rrezatimi të dyfishtë, aty ku rrathët idealë i mbivendosen njëri-tjetrit. Vetë kjo “copëz” (tract) shqiptare brenda rajonit jug-lindor europian është dëshmia se rrezatimi i dyfishtë që pëson kjo zonë nuk është as fantastik dhe as i trilluar, por real, d.m.th. i konfirmuar nga historia. Një zone të tillë, kulturorisht “hibride”, do t'i binte të ishte, së paku nga ana e jashtme, cement i bashkimit të qarkut të Kostandinopojës dhe atij të Romës; në të vërtetë, ajo rezultoi më së shumti si një shatter zone, në të cilën u ndeshën thuajse gjithë të çamet që do ta dallonin të ashtuquajturën “botë orientale ballkanike” (bizantine) prej asaj “oksidetale latine” (romane).

Shqiptarët

Për paraardhësit e shqiptarëve dhe shqiptarët “koha bizantine” paraqitet, pikësëpari, si një periudhë ballafaqimi me dyndjet barbare: të visigotëve në shek. III e.r., të ostrogotëve në

shek. V, mandej duke filluar nga shek. VI me radhë: të avarëve, serbëve, kroatëve, bullgarëve etj. Për ta kuptuar rëndësinë e një ballafaqimi si ky, duhet lënë m'anësh historia dhe i duhet drejtuar antropologjisë kulturore; kështu mund të dallohet ndikimi i drejtpërdrejtë i këtij ballafaqimi në zhvillimin e grupit etnik shqiptar.

Po në këtë “kohë bizantine” popullsia iliro-shqiptare bie në takim me një organizim administrativo-ushtarak, sado fillestar. Nga njëra anë, brenda suazës perandorake (themat e Nikopojës dhe të Durrësit, mandej thema e Ilirikut etj.), nga tjetra edhe jashtë saj, së paku duke nisur nga shek. XI. Prej shek. XI shfaqen në habitatet e shqiptarëve edhe “pushtete” të reja: shteti ushtarak i normanëve, republikat e Venedikut, Amalfit etj. Por, kujdes! Shteti i normanëve dhe, mbas tij, mbretëria e Dy Siqilive ngriheshin mbi një traditë drejtpërsëdrejti bizantine, duke pasë qenë edhe Italia e jugut vetëm një provincë e Perandorisë. Në veri të Adriatikut, po ashtu, Republika e Vendikut riprodhohej po mbi një “dukat bizantin”, me shumë tipare që do t'i mbeteshin bizantine deri në fund të ekzistimit të saj. Edhe brendapërbrenda rajonit ballkanik modele bizantine riprodhoheshin prej shtetesh në miniaturë, si Principata e Moresë dhe Despotati i Epirit e i Artës, apo provinca si Dyrrachii et Arbanii organizuar nga Republika e Shën Markut. Këndej viset i shtinte në dorë një Mihal Engjëll-Komneni apo një Teodor Engjëlli, andej shfaqej Mbreti Manfred, një bir i tij bastard me gjithë angjevinët e vet, sajoheshin “dukët” e Durrësit, mandej “markezët”, duke riprodhuar po modele bizantine. Kështu deri më 21 shkurt 1272, kur Karli Anjou pranonte një kurorë që ia ofronin kontë, baronë, ushtarakë dhe qytetarë “shqiptarë” dhe shpallte një “Regnum Albaniae” me kufij që me saktësi nuk i dinte askush. Kur prej “perëndimit” meheshin kryqëzatat dhe nga “lindja” binte mësymja e sllavëve të Stefan Dushanit, atëherë ngriheshin bujarët shqiptarë, Balshë, Thopiaj, Muzakë. Bëheshin fejesa dhe martesë nga njëri breg në tjetrin duke përdorur për “pajë” pikërisht viset shqiptare. Kur ndaheshin të zotët, copëtoheshin edhe viset. Një Balshë vriste në gjah një Matarangë për t'i marrë gruan së toku me “Albaninë”, e cila s'reshhte së kaluari kështu nga një dorë në një tjetër.

Shekulli XI është edhe momenti kur “shqiptarët” përmenden nominalisht në suazën e Perandorisë si Arbanoi dhe Arbanitai prej autorëve bizantinë, për të dalë pak më vonë edhe si Albanenses e Albanesi në evidencat “perëndimore”. Është shekulli kur Perandoria ka mbërritur kulmin e vet, “epokën e dytë të artë”, sikundër është quajtur, e cila e zë fillin historik tek ardhja në pushtet e dinastisë ushtarake të Komnenëve. Situata kulturore e shqiptarëve gjatë kësaj periudhe mund të rindërtohet duke u mbështetur në burimet e shekujve XI-XIII, tanimë mbledhur e botuar nga Farlati (dhe Coletti) në *Illyricum Sacrum VII*, në koleksionin e Acta-ve, si dhe në ato përfshirë në studimet e veçanta mbi Mesjetën shqiptare nga Šufflay, Thallóczy, Jirecek, Valentini, Cordignano deri tek A. Ducellier.

Kemi, nga njëra anë, një klasë së paku politikisht të ngritur. Shtresa e saj më e kulturuar duket e përbërë prej zotërinjsh të mëdhenj (dominis) të integruar deri në sferat e larta të hierarkisë perandorake. Pikërisht thyerja e papritur nga ana e zotërinjve shqiptarë e kësaj njësie politike, me sa duket edhe kulturore e fetare (isopoliteia), e ka shtyrë Ataliatin të flasë për ta me tone befasisi në kalesën shumë të cituar të tekstit të tij. Një shtresë më pak e kulturuar fisnikësh (nobilis) përbëhet prej kryetarësh fisesh të mëdha, zotërinjsh të vegjël vendës etj. brenda mjedisit të oborreve të zotërinjve të mëdhenj. Zotëria i madh i Durrësit, Gjergj Thopia, për shembull, në shtratin e vdekjes shqetësohej për fatin e atyre që ai i quante “nobilis ac fidelis sui ac vassalli”. Mes këtyre dy shtresave regjistroheshin, nga njëra anë, priorë, arhondë dhe katapanë, nga tjetra kontë, baronë dhe kavalierë, përzier në një rrjetë të kokolepsur krushqish me familjet e mëdha greke, korfiote, dalmatine, kroate, serbe, mandej hungare, amalfitane, venedikase, gjenoveze, më vonë fiorentine etj. Prej të njëjtave burime mund të përvijohen me përafërsi edhe tiparet e një jete kulturore të zhvilluar në mjediset në fjalë, në oborret e zotërinjve të mëdhenj, në kapitole të katedraleve dhe të manastireve. Mund të vihet re ndikimi

i ushtruar në këto mjedise prej ipeshkvijs të ditur, si domenikani frëng Guljelm i Adës ose një Gjon nga Pian' del Carpino, por edhe nga princër ardhur prej oborresh të rafinuara, si ato të Napolit, prej qarqesh intelektuale, si ai i Firences: Acciaino-t, Tocco-t, Orsini-t etj.

Nën shenjën e shkartisjes

Është për shqiptarët një periudhë lulëzimi kulturor në dukje “e shkartisur” (angl. mixed), por në të vërtetë kjo është karakteristika thelbësore e “sintezës bizantine”. “Bizanti - përkufizonte Iorga – është një sintezë elementesh mjaft të ndryshme, të ardhura nga gjithandej, që mbetet gjithnjë e hapur, derisa vetë ideja bizantine u zhduk” (Ç’është Bizanti, 16).

Nga njëra anë ngrihen deri në qytetet e bregut adriatik, të njohura si “romane”, manastire ortodokse (ai i Kryeengjëllit Mëhill në Ulqin nën kështjellë, ai i Shën Pjetrit në Shkodër themeluar nga Gjergj Balsha II dhe i nënvënë një patriarku sllav nëpërmjet peshkopit të Zetës etj.). Nga ana tjetër, gjurmët e latinitetit zbresin deri në terminologjinë kishëtare ortodokse, sikundër është rasti i kishës së vogël të fshatit Drenovë (në luginën e Limit), ku Karl Patsch-i zbulonte fragmente mbishkrimi latin të shekujve IX-X. Durrësi, ky qytet i përfutur në rrugët gjeografike të botës si krye ure mes Romës dhe Kostandinopojës, përbën shembullin par excellence të kësaj shkartisjeje. Nga njëra anë, prej shekujve të parë të shkimjes (schisma) në Durrës u vendosën njëra përballë tjetrës dy seli simetrike: një ipeshkvi katolike dhe një peshkopatë ortodokse. Madje për një kohë të gjatë regjistrohet bashkekzistimi i njëkohshëm i dy metropolitëve, të cilët i ndërronin vendet njëri me tjetrin sa herë ndryshonte sundimi politik: nën një autoritet bizantin dëbohej metropoliti katolik, ndërsa nën një autoritet “perëndimor” i dëbuari ishte metropoliti ortodoks (Šufflay, 125). Në të njëjtën kohë në qytet takoheshin të dyja gjuhët e mëdha kancelareske të kontinentit: latinishtja dhe greqishtja. Deri në kohën e sundimit venedikas u mbajtën aty shërbimet noterile në greqishte dhe në latinishte: “notarii greci autentici et alii notarii boni latini” (1401). Një shkartisje e këtillë ndeshet edhe në monedha, mbishkrime varresh, kisha etj. Edhe në fillim të shek. XX në një nga muret rrethuese të Durrësit rindërtuar prej turqve me mbeturina të lashta të “portës së madhe” Jirecek-u dhe mbas tij Šufflay zbulonin një “muze” të vërtetë mbishkrimesh romake, bizantine, venedikase, copëra stelash funerare, stema etj. Me gjasë, një kësi shtyre shtynte Šufflay-n të caktonte se pikërisht që aty niste “damari ballkanik” që do të ndante në Gadishullin tonë “Oksidentin” nga “Orienti”.

Nga pikëpamja artistike, prej njëres anë të kufirit kulturor u ndie lulëzimi i artit të kapelave (angl. chapels), të kishëzave të vogla me kupolë në trajtë kryqi dhe e kodikëve të praruar. Nga tjetra, konkuronin një shkollë e Dalmacisë latine, një tjetër e artit romanik sjellë prej mbretërëshave frënge të martuara në shtëpinë mbretërore të Rashës ose me feudalë të tjerë vendës (si Thopiajt), me një art pastërtisht latin që zbriste nga Kotorri deri në manastirin e Deçanit. Një tjetër shkollë piktorësh bizantinegjantë të Perëndimit, nëpërmjet monumentesh si abacia benediktine e Shën Shelbuesit në Rubig, takohet me një shkollë venete ose veneto-dalmate etj. Shpesh në të njëjtat ngrehina fetare shkartiseshin elemente të artit romanik me ato të artit gotik që, në të vërtetë, s’qenë pos se pjesë e “sintezës bizantine”. Në kishat më të rëndësishme, prej të cilave janë ruajtur afreske ose mbishkrime mesjetare, përkrah modeleve të dukshme “bizantine” bie në sy përdorimi i latinishtes për shenjtorë që në pjesën e tyre më të madhe mbahen për “orientalë”. Kisha e Vaut të Dejës, kushtuar Shën Mërisë, ka pasur mbishkrime njëherësh greke dhe latine. Kulti i shumëpërhapur i Shën Sergjit dhe Shën Bakut, trashëguar ndoshta nga koha e Justinianit, u përfaqësua pranë Shkodrës nga abacia e famshme benediktine mbi Bunë, që dëshmonte pikërisht ndikimin e atyre që janë quajtur “dy tradita”. Në fakt, fjala është po për “sintezën bizantine”, edhe më të dukshme në fushën e artit. Përsëri

ka qenë Iorga ndër të parët që ka vënë re se “shoqëria bizantine nuk pati krijuar asnjë nga elementet që ia përbëjnë sintezën e saj të pasur dhe të shkëlqyer artistike” (Probleme, 88). Dhe shtonte po aty: “Arti romanik, arti grek dhe arti oriental u bashkuan për të dhënë këtë shkatisje interesante: artin bizantin”.

Bizanti simbas Iorgës

Historiografia perëndimore, ndonëse e vinte re gjithnjë më shumë peshën e madhe që kishte ngritur Bizanti në historinë universale, qe mësuar ta trajtonte Perëndimin si qendër të përhershme të kësaj historie, ndërsa Orientin si periferinë e tij. Në punimin e tij në zë Sprovë sinteze e historisë së njerëzimit (1923), në veprën madhore Histori e jetës bizantine simbas burimeve (1934) dhe sidomos në vëllimin e saj IV me titullin kuptimplotë Bizanti mbas Bizantit, si dhe në një varg ligjëratash të përmbledhura në dy vëllimet Studime bizantine (1939), Iorga u përpoq të bëjë inventarin e atyre realiteteve që për një kohë të gjatë e patën imponuar Bizantin në rrafshin e parë të historisë universale. Njërin nga ligjëratat e mbajtura në Universitetin e Sorbonës ai me krenari e fillonte kështu: “Dhe sado që ta kenë hequr m’anësh sprovën time për një “sintezë të një historie universale”, mua do të më dihet së paku përpjekja për të shfronësuar prej kësaj sipëranie Perëndimin për momentet kur s’ka qenë Perëndimi ai që vendoste për fatin e njerëzimit” (Histori, 26).

Ishte koha kur në bizantologjinë botërore thuhej rëndom: kishte në Mesjetë një “Oksident” qysh prej ndarjes së Perandorisë më dysh. Qenkëshin zhvilluar kështu dy jetë paralele: një greko-bizantine në Lindje dhe së këndejmi vinte emërtimi i pasaktë “Perandori greke e Lindjes”, si dhe një jetë tjetër romane në Perëndim, dhe së këndejmi pretendimi për ekzistimin e një të ashtuquajture “Perandori romake të Perëndimit”. Simbas kësaj shembëlltyre, secila “perandori” paskësh pasur qendrën e vet të rëndesës dhe një mur paskësh ekzistuar mes syresh, së paku deri në kryqëzatat. Atëherë kjo historiografi i jepte vetes të drejtën që në tekstet e historisë universale (e nënvizoj universale) të fliste për Klovin dhe mbasardhësit e tij në po aq faqe sa ç’fliste, ta zëmë, për Justinianin, apo dinastinë e Komnenëve dhe atë të Paleologëve marrë së bashku. Kundër kësaj mënyre të trajtuari të punëve në historinë universale u ngrit Iorga në dy nga studimet e tij më emancipuese me tituj Bizanti në Oksident (1932) dhe Ndërdepërtimi i Orientit dhe i Oksidentit gjatë Mesjetës (1934). “Të pandehësh se Bizanti qenkësh shkëputur nga Perëndimi, nga jeta e gjallë e Perëndimit, jo nga tradita juridike dhe nga kujtimet historike, - shkruante ai, - është një gabim shumë i madh. Mes Lindjes bizantine dhe Perëndimit të rënë në dorë shumë fisesh, disa grupesh etnike të dala nga bota romake, ka pasur një ndërdepërtim të vijueshëm” (Ç’është Bizanti, 23). Thuajse për të “kënaqur” edhe ata historianë që kanë mbrojtur me ngulm idenë e një “perandorie të Perëndimit”, Iorga propozoi termin “perëndim perandorak” si konceptim më bashkëkohor. Kjo përkon me atë realitet faktesh simbas të cilit Perandoria romake u vijua dhe u përqendrua në personin e perandorit, i cili ndodhej në Kostandinopojë; ideja perandorake dhe legjitimiteti perandorak që ai përfaqësonte do të përbënin teorinë politike të Mesjetës. Ky interpretim, në mënyrë të qartë, u kundërvihet atyre që kanë dashur të shohin te Bizanti vetëm një “monarki orientale”, një shtet tampon mes “barbarisë aziatike” dhe një Perëndimi kinse të qëndrueshëm në vetvetete.

Kësisoj Iorga u bë një nga çliruesit e bizantologjisë botërore, për të cilën mund të thuhet se mbas tij ka ardhur duke e pranuar gjithnjë më shkoqur peshën e Bizantit në historinë universale. E dëshmojnë këtë evoluim një sërë sintezash madhore mbi Bizantin: nga Georg Ostrogorski (Mynih 1940/1952), Luis Bréhier (Paris 1948-1950), D. Angelov (Sofie 1959-1967) etj.

Në një ligjëratë të mbajtur për “miqtë e universitetit të Parisit” dhe të titulluar E ardhmja e studimeve bizantine (1929) Iorga u tërhoqte vëmendjen ndaj një rreziku gjithë atyreve që merren me “Bizantin” dhe dëshirojnë t’ia gjejnë atij vendin që i takon përkrah qytetërimeve të tjera të mëdha të së kaluarës. Ai bënte fjalë për rrezikun që bizantologjia të mbytet në vepra arkive, filologjie, në “cic-mice” hulumtuesish që e thërmojnë njësinë organike të jetës së njëhershme bizantine në grimca të panumërta prej të cilave askush më s’mendon ta rindërtojë të tërën si një të gjallë. “Shkenca - këshillonte ai - duhet të vështrojë pak edhe vetveten. Sepse ajo duhet të vendosë: ose të mbyllet në një qark shumë ngushtë mandarinësh – mandarinësh që nuk e shohin, shpesh nuk e dëgjojnë dhe nganjëherë nuk e vlerësojnë njëri-tjetrin – ose ajo duhet të bëjë një gjë tjetër: të çelë dyert dhe dritaret. Po të mos i çelë dyert dhe dritaret, ajo do të mbetet mjaft e nderuar, por do të jetë jashtë kohës së saj dhe unë s’besoj se është bërë ndonjëherë punë e mirë duke qëndruar jashtë rrymave që zotërojnë një epokë” (E ardhmja, 5). Si këtu, edhe në më se një ligjëratë, ai u bënte thirrje kolegëve të tij të mos e “kinezëronin” kështu Bizantin.

Bizanti së brendshmi

Një rrugë e tillë, e çelur prej Iorgës, të detyron ta përkufizosh Bizantin pikësëpari me atë çfarë ai vetë (Bizanti) llogariste se ishte dhe synonte të ishte nëpërmjet “idesë bizantine” të tij, dhe jo nëpërmjet asaj se si dukej ai së jashtmi. Transfizika e mrekullueshme e historianit që i gjallinte përbrenda e bëri Iorgën të shndërrohej, si me thënë, në bashkëkohës të Bizantit. Ai u përpoq të mendonte dhe të ndiente si njeriu bizantin dhe të na thotë se ç’është Bizanti ashtu sikurse do të na e kishte thënë një diplomat, një funksionar i kancelarisë perandorake, ose një njeri i rrugëve të Bizantit. Që ky një element specifik, modern në thelb, i metodës së tij shkencore. Kështu në mënyrë të prerë ai na mëson: “Ne sot themi “Bizant”, por me këtë emër nuk thirrej veçse qyteti i dikurshëm. Bizanti nuk është një perandori greke ose orientale, por, në konceptin e vet themelor, perandoria romake: Basileia ton Rhomaion. Greku vetë, në jetën e tij popullore, mbërtiti ta quante veten jo elen si dikur, por Rhomaios” (Ç’është Bizanti, 15). Dhe më tej: “Perandorët e Kostandinopojës nuk e patën mbajtur veten kurrë si perandorë të një territori, por si perandorët e botës mbarë. Gjithë sa thuhet se perandorët e Bizantit paskëshin njohur perandorët gjermanë të perëndimit janë vetëm përfytyrime të shkaktuara nga krenaria oksidentale. Kurrë ndonjë perandor i Bizantit s’ka pranuar se ekziston një tjetër perandor në Romë, në Aahen, në Paris apo gjetiu” (f. 20).

Te ky karakter në thelb romak i Perandorisë, pavarësisht formave të reja në të cilat ai transpozohet, mund të gjendet gruri i themelit i marrëdhënieve të shqiptarëve me Bizantin. Nëse ky Bizant mundi t’u afrohej shqiptarëve, t’i devijonte ata sadopak nga jeta e vjetër popullore dhe t’i fuste në suazën e vet, këtë nuk e bëri as prej ndonjë karakteri grek të tij dhe as prej ndonjë devocioni të posaçëm të shqiptarëve për ortodoksinë. Nëse Bizanti iu afrua shqiptarëve dhe shqiptarët iu afruan Bizantit, kjo ndodhi ngase, prej traditës së lashtë romake të mbetur në instinktin e masave iliro-shqiptare, ata njihnin veten në bazën romake të tij.

Pa zvogëluar kontributin themelor të Romës së vjetër, një rol të konsiderueshëm u zbulon Iorga popujve të jug-lindjes europiane në atë botë të madhe që gravitonte në orbitën e Bizantit. Këtë rol ai e sheh në funksion edhe të vetë sistemit të “qeverisjes bizantine”, shumë i ndryshëm prej “zotërimit” apo “sundimit” që mund të përfytyrojmë ne sot: “Grupet etnike të vendosura në Ballkan – shënon ai – vijonin të jetonin mbas mënyrës së vjetër, çdonjëri i kantonuar në domenin e vet, ndërsa ndaj rumunëve, ndaj shqiptarëve dhe ndaj grupeve të ndryshme sllave Perandoria vetë ishte e gatshme të pranonte ato forma partiarkale për ekzistime etnike që vareshin prej saj vetëm për sa mund t’u shërbenin synimeve të saj, si

fiskalitet dhe mjete mbrojtëse. Ekzistonte kështu konfederimi etnik i pashprehur, por prandaj edhe më real, nën udhëheqjen sipërane të një perandori. Çdonjëri prej grupeve etnike ballkanike mund ta rivendikonte atë edhe për mbret. Nuk ishte perandor i grekëve a i shqiptarëve a i rumunëve; ishte perandori i të gjithëve dhe gjithsecili mund të besonte se basileusi ishte perandor në radhë të parë për të vetë dhe se ai shqetësohej pikësëpari për mbrojtësinë dhe qetësinë e nënshtetësve të tij të cilët i përkisnin këtij apo atij grupi entik. S’kishte pra as rivalitet, ngase të gjithë e dinin veten nën krahët mbrojtës të perandorit të tyre” (Forma bizantine, 100-101).

“Punët e mëdha themelore”

Në revistën The american historical review, vëll. 105, nr. 3 (qershor 2000), në rubrikën e “opinioneve” mbi librin e sipërpërmendur të Torodovës, mes të tjerave jep “opinionin” e vet edhe njëfarë Gary nga Teksasi. Gary pa mbiemër paraqitet mjaft i acaruar nga libri në fjalë. Gary është bezdisur prej citimeve dhe referimeve të shumta. Edhe anglishtja e librit Duke shembëllyer Ballkanin Gary-t i vjen e vështirë në vesh. Gary-n jo vetëm nuk e paskësh dëfryer ky libër, por ai mburret se nuk e ka mbaruar dot as kreun e parë dhe e ka lënë librin “on an airplane”. Gary kështu është i kuptueshëm në acarimin e tij. Për të shtyrë kohën “në avion”, në vend të një libri që përpiqet të çlirojë mendimin, Gary-t do t’i duhej rekomanduar ndonjë best-seller me aventura lëkurëkuqsh apo paraadhësish të tjerë të tij.

Për ne punët qëndrojnë ndryshe. Përfshirja e pararadhësve të shqiptarëve, dhe mandej e vetë shqiptarëve, në botën e madhe që gravitonte në orbitën e Bizantit gjatë Mesjetës pati për ta një rëndësi dore së parë: sepse, si për të shumtën e popujve të jug-lindjes europiane, kjo përfshirje u dha shkas proceseve 1) të amalgamimit etnik dhe 2) të përfutimit historiko-shpirtëror. Po t’i kthehemi vështirimit emancipues mbi Bizantin, një rol i dalluar në formimin e popujve dhe të qytetërimit të kësaj jug-lindjeje europiane u takon etnive vendëse, mbi të cilat erdhën e u shtruan shpërnguljet sllavo-bullgare. “Trakë, ilirë, kolonizim romak, - numëronte Iorga, - këto janë punët e mëdha themelore, pavarësisht asaj çfarë dyndja sllave dhe turanike ka ndërtuar mbi themelet e tyre, të cilat mbaskëtaj do të jenë të padukshme” (Të përkufizosh Bizantin, 417). Do të thotë kjo se evoluimi i popujve përkatës ka ndjekur absolutisht të njëjtën vijë si dhe në shoqëritë e tjera të mbajtura “oksidetale”, madje në marrje e dhënie të përhershme me to, gjatë asaj epoke të mrekullueshme shndërrimi të vijueshëm që padrejtësisht e quajmë “kohë e mesme”.

S’mund të mos kujtohet, më në fund, se me librat dhe ligjëratat e tij një dijetar si Iorga e ndihmoi shkencën perëndimore të shohë këtu ku ne jetojmë jo një mish-mash popujsh, që përbëjnë “fuçinë e barotit” të Europës, por një “botë” me të kaluar, të tanishme dhe ardhme, të cilat mund të paraqiten në trajtën e një zhvillimi njëjësor të vijueshëm. Mbas Iorgës tanimë u bë një domosdo të vështruarit e “jug-lindjes europiane”, sikundër erdhi duke u emërtuar Ballkani, si një botë e integruar, nga ana e saj, në njësinë e madhe të historisë së njerëzimit. Në këtë mënyrë historia ishte dhe mbeti për të një “shkencë e jetës”, d.m.th. shkencë e gjërave të gjalla, e paracaktuar të pasurojë, të thellojë dhe madje të prijë, në rast nevojë, jetën e sotit. Prej kësaj jete historia merr vijimisht sugjerime, kështu i zmadhon mundësitë e të kuptuarit të asaj çfarë ka qenë dhe, prej shumë rrënjësh të thella, mund të vijojë ende të jetë.

Lufta që Iorga bënte kundër një historie të konceptuar si “perandori mandarinësh”, të izoluar me murin e tyre kinez, është gjithnjë aktuale për të na mësuar të refuzojmë “historishkruesit” papagallë të stereotipive, pa kurrfarë lidhjeje me nevojat dhe aspiratat e botës mes së cilës jetojnë, për të cilët lexuesi e di se çfarë do të thonë qysh para se ta hapin gojën.

"Premiera" e rënies së Bizantit

“Merimanga”

Ishte mbasdite vonë kur Mehmeti II hynte në Kishën e Shën Sofisë. Ndërsa ecte në drejtim të altarit, ai ndalonte njërin nga ushtarët e tij të cilin e pa duke shkukur mermerin e dyshemesë. Plaçkitja, i tha sulltani, s’do të thotë shkatërrim i ndërtesave publike. E kishte bërë mendje që kisha do të kthehej në xhami kryesore të qytetit. Me urdhër të tij imami i moshuar u ngjit në pupitër dhe shpalli emrin e Allahut. Sulltani preku dyshemenë me çallmën e vet në shenjë lutjeje dhe falenderimi. E kishte realizuar synimin: Kostandinopoja ishte e tija, që 29 maji i vitit 1453 dhe ai ishte vetëm 21 vjeç.

Duke lënë Kishën e Madhe, Mehmeti II kaloi nëpër shesh dhe iu drejtua Pallatit të perandorëve tanimë të plaçkitur, ndërtuar para njëmbëdhjetë shekujsh e gjysmë nga Kostandini i Madh. Ndërsa endej nëpër sallat e moçme dhe pantuflat i preknin gurët e mozaikëve muralë të prishur, të cilët sot janë të rindërtuar me urdhrin e tij, thuhet se mërmëriste me vete vargjet e një poeti persian: “Merimanga end perdet në pallatin e Cezarëve,/ Kukuvojka njofton orët në kullat e Afrasiabit”.

Pavarësisht ndryshimeve në terma, pak a shumë kështu u pëlqen ta përshkruajnë këtë çast historik të gjithë historishkruesve perëndimorë, për të cilët 29 maji i vitit 1453 është dita e “rënies së Bizantit”. Aq peshë i është dhënë në historinë universale kësaj date, sa me të është shënuar tradicionalisht kufiri ndarës i dy epokave historike: kohës së mesme dhe kohës së re. Po pse, vallë, e shumta e historianëve që janë marrë gjerë dhe gjatë me “katastrofën e 1453-shit” i bishtnojnë një ane tjetër, që jo më pak interes do të paraqiste për historinë e marrëdhënieve Orient/ Oksident? E kam fjalën për faktin historik që “pushtimi” i Kostandinopojës prej osmanëve më 1453 nuk ishte veçse “nata e dytë” (the second night) e një premiere (the first night) të konceptuar në Perëndimin europian dhe të realizuar po prej këtij Perëndimi gati dy shekuj më parë se turqit selgjuke. Apo mbi “katastrofën e 1453-shit” është ngulmuar me të tepërt edhe për të shlyer, pak nga pak, “hijen” e pushtimit perëndimor me të cilin në të vërtetë u vulos rënia e Perandorisë romake të Lindjes?

Paradoksi i shekullit XI

Në libra dore të historisë, të gjeografisë politike etj., shekujt X-XI bizantinë paraqiten si periudhë “apogjeu”; edhe unë në shkrimin paraardhës cilësova se i njëmbëdhjetë është shekulli kur Perandoria kishte mbërritur kulmin e vet, “epokën e dytë të artë”. Ç’është e vërteta, më 1025 kufijtë e Perandorisë mbërrinin në lindje deri në Eufrat dhe në malet e Armenisë, në perëndim përfshinin pjesën e poshtme të Gadishullit italik, në veri kapnin Danubin dhe Dravën, si dhe ndeshnin në kufijtë e Venedikut (Charanis I, 180). Perandori Vasil I (976-1025) u kishte lënë mbasardhësve një shtet me kufij, fuqi dhe prestigj që nuk i kishte pasur prej kohës së Herakliut. Por, po brenda kësaj periudhe “apogjeu”, shfaqeshin për Perandorinë edhe shenjat e teposhtjes.

Pos problemeve të brendshme politike dhe, sidomos, ekonomike, prej gjysmës së dytë të shek. XI Perandorisë i duhej të ndodhej vijimisht në mbrojtje në më shumë se një front: nga kufijtë jonikë dhe adriatikë i rraseshin “perëndimorët”; Danubin e kishin zënë hungarët; nga veriu i dyndeshin gjithnjë më shumë sllavët; ndërkohë turqit selgjuke kishin zënë Armeninë dhe ishin ngulur në rrafshin e Azisë së Vogël. Nga ana tjetër, së paku prej asaj që njihet si “skizma e Fotit” (860), marrëdhëniet e Kostandinopojës me papatin ishin përkeqësuar. Më 16 korrik 1054 të dërguarit e papës vendosnin mbi altarin e Shën Sofisë një bulë shkishërimi kundër

patriarkut të Kostandinopojës Mihal Qerulari dhe ndjekësve të tij. Kjo datë shënon një prerje të rëndë historike në marrëdhëniet e përgjithshme Lindje/Perëndim. Prej ngjarjes së vitit 1054 papati priste rastin për t'u vënë në lëvizje kundër "skizmatikëve" të Lindjes.

Ky rast u gjet më 1059, kur papa Nikollë II (1058-1061) njohu formalisht pretendimet e kontit norman Robert Guiskard mbi Italinë bizantine dhe miratoi pushtimin nga ana e tij të "territoreve përkatëse" në Gadishullin italik. Me mbështetjen e papatit, normanët pushtuan Brindizin, Tarentin, Regjion, dhe më 1060 Robert Guiskardi mori titullin "Dukë i Puljes dhe i Kalabrisë" para se t'i shtynte pushtimet në Siqeli. "Fitimi" për papatin, në këtë mes, ishte i drejtpërdrejtë: normanët ia hiqnin eparkitë e atyshme Perandorisë së Bizantit dhe i vinin nën dëgjuesë të Romës. Në Kostandinopojë shpresohet ende që marrëdhëniet mes dy Kishave të mos qenë prishur përfundimisht. Në kohë e sipër që çetat e turqve selgjuke sulmonin nga Azia e Vogël pikat e dobëta të kufijve lindorë të Perandorisë, më 1072 perandori Mihal II Duka, me rastin e zgjedhjes papë të Gërgurit VII, i dërgonte atij urimet së toku me premtimin për të punuar për "bashkimin" e Kishave. Por në Romë mendohej ndryshe: papa Gërguri VII u shkruante ipeshkvijve të vet se ishte më mirë për një vend të binte nën sundimin musliman se të mbetej nën administrimin e të krishterëve që s'pranonin t'i shtroheshin Kishës së Romës, d.m.th. atij vetë (Mijatovich, 17, 23).

I njëjti papë, pak vjet më vonë, autorizonte Robert Guiskardin të pushtonte Bizantin dhe u kërkonte ipeshkvijve të Italisë jugore ta ndihmonin për të organizuar këtë ekspeditë, e cila ndërmor më 1081. Ndërsa Basileia përpiqej të zmbrapste turqit që i rraseshin nga kufiri lindor, në kufirin perëndimor normanët kaptonin Adriatikun me synim përfundimtar sulmin kundër Kostandinopojës. Robert Guiskardi vinte në bregun lindor të Adriatikut dyfish i përforcuar: nga bekimi papnor dhe nga një kontingjent i fuqishëm musliman (Hussey, 212). Në këtë mënyrë ai shtinte në dorë Korfuzin, Durrësin, një pjesë të bregdetit shqiptar dhe, duke ndjekur rrugën e vjetër Egnacia (Aegnatia), delte në Selanik. Më 1082, mbasi kishte pushtuar rajonin që shtrihet prej Ishujve jonikë deri në Thesali, si dhe Maqedoninë perëndimore deri në Shkup, ai i vihej punës për krijimin e një "perandorie të re" në të cilën do të përfshihej Italia e Jugut, Siqelia, "Albania", Ishujt jonikë dhe një pjesë e Greqisë kontinentale.

Kur ngjitej në fron Aleks Komneni (1081), mund të thuhet se vetëm brigjet lindore të Perandorisë së tij ishin ende "të tija". Bizanti thuase s'kishte më flotë, as ushtria nuk i mjaftonte. Prej shfaqjes së normanëve në frontin perëndimor dhe deri në vdekjen e Robert Guiskardit, që bërë e qartë se, edhe mbas restaurimit të rendit nën një dinasti të re, Perandoria s'mund të luftonte njëherësh në shumë fronte. Fitoret e normanëve në Epir, në "Albani", në Thesali dhe në Maqedoni ia kishin bjerrur prestigjin Bizantit. Nga ana tjetër, duke përfutur prej kësaj kontingjence, serbë, bullgarë, shqiptarë, vllahë etj. rebeloheshin oreçast; në një kontekst të këtillë ballafaqimi shfaqen si etni e dalluar tek autorët bizantinë, si Arbanoi dhe Arbanitai, shqiptarët.

Për kohën e dinastisë së Komnenëve në librin Kisha bizantine në kohën e kryqëzatave (Milano 1976) H.G. Beck-u nënvizon se u karakterizua nga një varg i pandërprerë orvatjesh për t'ia mbërritur një marrëveshjeje me papët, të cilët përfaqësonin de facto "Perëndimin". Kuptohet se këto orvatje kishin të bënin, pikësepari, me një politikë mbijetese të Bizantit, dhe jo drejtpërsëdrejti me anën religjioze. Por, në një Perëndim që s'kishte një organizim shtetëror unik dhe përfaqësitar, kujt mund t'i drejtoheshin perandorët e Bizantit, pos papës? Më 1095, për shembull, basileusi i niste një dërgatë Urbanit II në Koncilin e Piacencës, duke i lënë të hapur mundësinë për t'u kthyer në "bashkimin katolik" (Pirenne, 151). Urbani II, nga ana e tij, vetëm pak muaj më vonë, mes ngazëllimit të turmave mbledhur rreth tij në portat e Klermontit, shpallte "Kryqëzatën e Parë" (27 nëntor 1095), e cila do të ishte nëna e kryqëzatave të tjera. Po atë vit papa thërriste mbledhjen e një sinodi, i cili u mbledh më 1098

(jo më kot) në Bari me synimin “për t’i dhënë fund skizmës së kobshme të Orientit dhe për të bashkuar së rishti në njësinë e Romës gjithë të krishterët” (Panciera, 235).

Edhe mbas dyndjeve të para të kryqtarëve, Manoli I Komnen më 1166 (ose 67) i paraqiste papës një projekt të ri “bashkimi”, duke i kërkuar si shpërblim vetëm që ai ta njihte për “perandor romak universal”, si duket pa e kuptuar që tanimë fjalën e kishin armët.

Ç’ishin kryqëzatat?

E thjeshtuar në pyetjen fillestare se “Ç’është një kryqëzatë?”, çështja është bërë prej kohësh objekt i një debati historiografik me thepa. Ndër autorët kryesorë: A.S. Atyia (London 1962), A. Lüders (Berlin 1964), F. Cardini (Roma 1968), C. Erdmann (Princeton 1972), G. Fedalto (Verona 1973) etj. Kryqëzatat u shpallën nga papati si “luftë për të çliruar Varrin e Krishtit” dhe si “mësymje kundër Islamit”, që rrezikonte krishterimin. Këto dy synime u mbështetën edhe me argumentin se vetë “vëllezërit e Lindjes” kishin kërkuar ndihmë prej “princërve të Perëndimit”. Fjalimin e papës në Klermont na e ofrojnë disa autorë. Pavarësisht termave të ndryshëm, thelbi që mund të nxirret prej tij është thirrja drejtuar të krishterëve “për të ndihmuar vëllezërit që banojnë në viset e Lindjes” dhe që “tanimë e kanë kërkuar ndihmën tuaj”.

Në kohën e organizimit të kryqëzatave në Perëndim s’kishte ende “shtete” në kuptimin modern të termit; s’kishte pra qeveri konkrete që të ushtronin ndikim mbi këto organizime. Politika e Perëndimit paraqitej “e njësuar” nga papati, i cili e mbante atë të përqendruar në duart e veta si “politikë e krishterë”. Kështu kjo vepër e papatit që quhej “kryqëzatë” u organizua nën shenjën e kryqit dhe duke mbajtur kryqin ndër flamurë. Më anën tjetër, të mbështetura financiarisht nga krejt Perëndimi, kryqëzatat paraqiten si zgjatim i sulmeve normane. Ndërsa, po t’ua zhvoshkësh kamuflazhin fetar me të cilin i ka praruar historiografia tradicionale, kryqëzatat shfaqen, më në fund, si ekspedita të mëdha piraterie/kusarie dhe pushtimi.

Ashtu si normanët që sulmonin pa dallim muslimanë dhe të krishterë të Lindjes, edhe për kryqëzatat mund të thuhet se objektivi i tyre i vërtetë nuk ishte Islami. Në to u ndërkallën elemente të tjera, si pushtim terriroresh, bërje plaçke dhe, sidomos, instaurim i një “kiske latine” në territoret e pushtuara. Të gjithave, doemos, nuk u mungonin përligjjet juridike: meqë papati romak mbahej për qendër e çdo “krishterimi të mundshëm”, kush nuk e njihte atë si formën e vetme kanonike në Europë, duhej ose të shtrohej, ose të asgjësohej. Papati s’ngurroi të shfrytëzonte ambicjet politike të princërve normanë, të monarkëve gjermanë, të mbretërve të Siqelisë, të Anglisë, të Francës e të Hungarisë dhe, së fundi, të mbretërve të Napolit e të Aragonit. Me përpjekjet për të imponuar autoritetin e tij kishëtar në Lindje, papati e kanalizoi agresivitetin e fisnikërive europiane në drejtim të “skizmatikëve” të Kostandinopojës dhe dha shkasin që lëvizja e kryqëzatave të degjeneronte në një luftë pushtuese, thjesht plaçkitëse.

Me lëvizjen e kryqëzatave, lakmitë e Perëndimit duket se shpërthyen pa caqe. Lindja zuri të përmbitej prej turmash të pafundme njerëzish të armatosur me prejardhjeje laragane, me gjendje sociale e dispozita nga më të ndryshmet: aventurierë normanë, frëngj, anglezë, gjermanë etj., të gjithë nën emërtimin milites Christi. Por me lëvizjen e kryqëzatave, edhe për “lindorët” erdhi e u bë gjithnjë më e qartë që ndër gjithë armiqtë e Perandorisë, armiku numër një ishte “Perëndimi”. Duke kujtuar të atin perandor Aleks I, pak kohë para vdekjes, Anna Komnena shkruante në Aleksiadën e saj se e kishte parë t’anë të dërrmuar nën peshën e brengës: ai e kishte kuptuar që perëndimorët vinin në Lindje për t’ia marrë Perandorinë (f.

101). Për ta mbajtur sa më fort, atëherë, këtë Perandori perandorët lëshonin shkallë-shkallë prej pushtetit të tyre ekonomik dhe politik me një teknikë pikërisht “bizantine”: me dy bula perandorake, më 1082 Aleksi I Komnen dhe më 1198 Aleksi III Engjëlli i njihnin Republikës së Venedikut privilegje të gjera. Simbas dy dokumenteve, Venediku shtrinte zotërimin e tij edhe në Durrës, Vlorë, Korfuz, Dropull, Janinë, në provincat e Devollit, Kolonjës, Ohrit, Prespës, Kosturit, Shkupit etj.

Keqkuptimin mes Lindjes (të parë si ortodokse) dhe Perëndimit (të parë si katolik) kryqëzatat e ngritën në majë. Të dyja palët erdhën e u bënë gjithnjë më të ndërgjegjshme për kundërvënien e tyre ideologjike, e cila shkallë-shkallë u shty në një konfliktualitet të mirëfilltë. Duke filluar prej shek. XI, ky konfliktualitet shpërfaqej hapur si midis “Orientit” dhe “Oksidentit”. Kryqtarët, me sjelljen e tyre, thuase i vinin vulën opinionit të shfavourshëm që kishin për ta pjesë të caktuara të popullsisë lindore. Është fjala tanimë për një prishje që s’mund të trajtohet veçse si rrjedhojë e një procesi të koklavitur historik, gjatë të cilit çdonjëra prej dy degëve të shoqërisë së krishterë zhvillohej në mënyrë gati të pavarur. Prej kësaj kohe, për Lindjen bizantine nami i perëndimorëve u vendos një herë e mirë. Për kryqtarët e drejtuar nga njëfarë Pjetër Heremiti kronikat tregonin se, gjatë masakrave mbi të krishterët “lindorë” kishin mbërritur deri të piqnin foshnja në hell: “they roasted Christian babies on spits...” (Norwich III, 34), çfarë është me shumë gjasë një zmadhim. Por çështja s’thjeshtohet në pyetjen: a piqnin apo jo foshnja kryqtarët. Mercenarë grabitqarë e të padisiplinuar, cuba të llojit të Robert Guiskardit, papë të etur për pushtet, tregtarë që shndërroheshin në piratë gjatë udhëtimit të kthimit, e gjithë kjo “skotë” perëndimore e fshehur mbrapa “kryqit” paraqitej për Lindjen si barbare. Mbrojtja prej këtyre agresorëve themelues të “kolonializmit modern” ishte bërë tanimë shqetësimi kryesor i Perandorisë.

Inkursionet e Perëndimit në Mesdheun lindor “nën shenjën e kryqit” s’do të kishin ato rezultate për të cilat, së paku, qenë shpallur. Të këtillë “nderin” kryqëzatave nuk ua ruajnë dot as historiografë të skajshëm, si një A. Dupront, veprën e stërvjetëruar të të cilit Krishterimi dhe ideja e kryqëzatës e riboton më 1989 “Mulliri” i Bolonjës. Është një autor që, me serbesllëkun më të madh, shpall si t’ishite në Mesjetë: “Kryqi shpuri në aktin e madhërishtëm të lavdisë bijtë meshkuj të Oksidentit. Ai përfaqësoi imponimin me forcë të idesë së kryqëzatës në mishin dhe në shpirtin e krishterimit” (f. 108). Kryqëzatat, ç’është e vërteta, nuk e zmrapsën Islamin, të cilin mëtonin se e luftonin. As nuk e lidhën dot mbas Romës Kishën e Lindjes. Madje s’mbajtën dot as Jeruzalemin, as Kostandinopojën, që dikur edhe i patën pushtuar. Në të kundërt, ato ndihmuan në rënien e Bizantit që, për katër shekujt e parë të Islamit, pati shërbyer si mburojë e Europës së krishterë ndaj sulmeve të arabëve: rrethimet e viteve 674-678, 717-718 etj.

Prej shek. XI në shek. XIV këto lëvizje masive “perëndimorësh” në drejtim të botës lindore u bënë një nga shkaset për shkatërrimin e Perandorisë dhe vendosjen në territoret e saj të regjimeve që me terminologjinë e sotme mund të quheshin “koloniale”. Të ndihmuara, nga ana tjetër, edhe prej dyndjeve sllave në Ballkan, këto inkursione favorizuan konsolidimin e fuqisë osmane në të dyja brigjet e Ngushticave. A s’ka rëndësi parësore, pra, për historinë e rajonit tonë shpjegimi i këtyre kontingjencave, të cilat përmbajnë elemente që kanë qenë në zanafillë të marshimit ngadhënjimtar të sulltanëve në drejtim të Danubit dhe të Europës?

Duke e çorganizuar Perandorinë, nga njëra anë, dhe duke mos qenë të aftë të merren vesh midis tyre, perëndimorët dhanë ndihmën e vet në krijimin e asaj vale e cila do t’i ngrinte osmanët në majë të historisë së Bizantit. Nga ky kënd vështrimi, papë apo ipeshkvij, perandorë gjermanikë apo mbretër, princër apo mercenarë, reshperë apo piratë, gati të gjithë që ndërhyjnë në punët e Lindjes me arrogancën e mbështetur mbi bindjen se “vetëm unë kam të drejtë”, ndihmuan në imponimin e hegjemonisë turko-muslimane në Gadishullin ballkanik.

Nisur nga ky realitet historik faktesh, s'rezulton gjëkund i pranueshëm përfundimi provokues i një teoricieni modern të kryqëzatave, si L. Gatto: "Nga të ndjerët njëzëshëm me Zotin dhe me drejtësinë, ushtarët e Krishtit dhe mbarë Perëndimi nxorën një moment thelbësor të identitetit të tyre, një element sigurie dhe parësie ndaj të tjerëve, një fuqi që prej shekujsh iu transmetua popujve dhe qeverive që besojnë në unitetin e Christianitas-it dhe, më vonë, në konceptin e bashkimit të Europës" (Kryqëzatat, 92). Rezultati që vërtetohet, pikërisht në rrafshin antropologjik, është se për këta farë "perëndimorësh" kryqëzatat qenë një sprovë që dëshmoi paaftësi të madhe, nga ana e tyre, për t'u integruar me të tjerët, me popullsi të ndryshme prej tyre vetë. Në rajonin ballkanik, për shembull, "ushtarët e Krishtit" linin mbas vetes plaçkitje, dhunime, vrasje dhe rrënimë pa fund.

Kryqëzata e Katërt

Pa bërë këtu historinë e Kryqëzatës së Katërt, për të cilën janë shkruar kushedi sa kronika, histori dhe studime. Shkurt mund të kujtohet se porti i nisjes për këtë kryqëzatë u caktua Venediku, në krye të saj u vendos dogja i tij Enriko Dandolo, dhe Republika e Shën Markut luajti në të, përgjithësisht, rol me mjaft peshë. Pa u marrë me çështjen e "Varrit të Shenjtë", qysh në fillim venedikasit e kthyen kryqëzatën mbi Zarë, të cilën e plaçkitën dhe e pushtuan më 15 nëntor 1202. Pa u shqetësuar për skandalin që mund të shkaktonte një kësi kthese te papati, kryqtarët vijuan rrugën e ndërruar drejt Kostandinopojës. Specialistë të kryqëzatave mendojnë se plani për këtë ndërrim rruge është pjekur gjatë marrjes së Zarës, por logjika e ngjarjeve e do që ai të ketë qenë hartuar qysh më parë, për shembull në ndonjë mbledhje të "senatit të fshehtë".

Kryqtarët e rrethuan Kostandinopojën, ku vërtet gëlonin grindje për pushtet dhe, ngjithmonë nën udhëheqjen e plakut Dandolo, planifikuan pushtimin e qytetit duke kthjelluar paraprakisht edhe hollësitë: teknikën luftarake, ndarjen e pushteteve civile dhe fetare që së shpejti do të mbeteshin pa titullarë dhe, sidomos, ndarjen e plaçkës: tre të katërtat do t'i merrte Venediku dhe një të katërtën perandori. Sulmi u krye më 9 prill dhe Kostandinopoja ra më 13. Kurrë, që nga kohët e Justinianit, qyteti s'kishte parë një sulm të tillë. Ai u kishte pasë qëndruar sulmeve të persëve, arabëve, bullgarëve, ndërsa tani binte në sulmin e njerëzve "që mbanin kryqin e Krishtit mbi supë", sikundër shkruante Niketë Koniata (Marzuflus, 761). Kryqtarët i vunë zjarrin qytetit dhe dogjën një pjesë të mirë të lagjeve. Në ndryshim prej mjaft historiografësh perëndimorë, botuesi i kronikave mesjetare greko-romake Charles Hopf e ka pasur të qartë se bëhej fjalë asgjëmangut por për një përmbysje perandorie, kur shkruante qysh në fjalinë e parë të përmbledhjes së tij: "Ekspedita e kryqtarëve frëngj, venedikas, flamandë dhe gjermanë, që përmbysi më 1204 Perandorinë bizantine..." (f. III).

Sulmin mbi qytet dhe marrjen e tij e kemi të përshkruar prej një tradite të trefishtë: perëndimore, bizantine dhe papnore, të tria me interes për anët e ndryshme që prekin. Dallohet ndër to kronika Marrja e Kostandinopojës e një kalorësi të thjeshtë të quajtur Robert dë Klerí, të cilën Hopf-i që e ka botuar e quan "një nga dokumentet më interesante të historisë së kryqëzatave" (f. XI). Edhe Zhofrí Vilharduini, një prej komandantëve të Kryqëzatës, që do të merrte pjesën e vet të plaçkës si princ i Akajës (1218-1245), në kronikën Mbi pushtimin e Kostandinopojës s'ka heshtur dot për masakrat që bënë aty kryqtarët dhe për plaçkitjen që, "me thënë të vërtetën dhe me ndërgjegje, qysh se bota është botë, s'qe bërë ndonjëherë një e tillë në një qytet" (f. 52). Në hollësitë që jep Niketë Koniata në Historinë kostandinopojase gjenden të dhëna se si kryqtarët, në Kostandinopojën e pushtuar, nuk shkatërronin vetëm atë që mund t'u dukej "bizantine", por përdhunuan varrin e perandorit Justinian dhe rrënuan edhe monumentet që perandori Kostandin kishte pasë sjellë nga Roma për të zbukuruar "Romën e

re”. Kronika e Novgorodit, nga anë e saj, tregon plaçkitjen e Shën Sofisë: si shpërthyen portat, kryqtarët zhvoshkën arin dhe argjendin nga podi priftëror dhe nga kolonat e kishës, duke thyer ikonat e shenjta, altarin e mermertë, kryqet mbi altar. Ata vodhën një tryezë të larzuar në gurë të çmuar, dyzet qelqe të shenjta, shandanë dhe enë të shuguruara, ungjillmbajtësin dhe gjithë sa kishte të çmuar në atë kishë. Të njëjtën gjë bënë edhe në kishën e Shën Marisë së Vllahernës, si dhe në kisha të tjera. Në mesazhin e ankesës që kleri i Bizantit i drejtonte papës Inocent III numërohej se si kryqtarët kishin djegur “më shumë se dymijë tempuj”, ndërsa tempuj të tjerë i kishin kthyer në shtalla kuajsh. Në kishën e Shën Sofisë kishin futur mushkat, madje kishin therur një mushkë drejt e mbi altar. Kishin ulur në pupitër një grua të përdalë, e cila kishte hedhur valle në kishë. Kishin thyer tryezën e çmuar të altarit duke ia shpërndarë copërat etj. Nëse ky mesazh i klerit të Bizantit përmban zmadhime ose jo, kjo është e diskutueshme; por në një studim bashkëkohor të C. Ferrand-it me titull *Sasia e plaçkës së bërë në Kostandinopojë* (1971) të dhënat rezultojnë përnjëmend befasuese.

Përligjjet që atëherë u gjetën, dhe që mund të vijnë të gjenden ende, për këtë përmbysje perandorie të 1204-s, janë të shumta: “kundërvënia shekullore Orient/ Oksident”, “skizma fetare”, “dobësia e Perandorisë bizantine”, “masakrimi i latinëve në Kostandinopojë më 1182”, “risentimenti i venedikasve”, “interesat tregtarë të Republikës së Shën Markut” etj. Edhe Kryqëzata e Katërt ishte, padyshim, pasojë logjike e një vargu bashkëshkqesh ose, siç e thotë Ostrogorsky, “rezultat thuase i pashmangshëm i ngjarjeve paraardhëse”. Por ajo ishte e pandreqshme në rrjedhojat e saj. Në veçanti gjithë sa bënë gjatë atyre ditëve në Kostandinopojë frëngj, venedikas, flamandë dhe gjermanë, të mbiemëruar njësh si “latinë”, do të mbetej në kujtesën e banorëve të kryeqytetit dhe të ish-Perandorisë si një commonplace emblem i asaj se çfarë mund të bënin “njerëzit e ardhur nga perëndimi”, që e quanin veten të krishterë, në dallim nga dashamirësia dhe njerëzia e fqinjve muslimanë.

Shkepja shqiptare

Kryqëzata e Katërt e shpërbënte Perandorinë romake të Lindjes dhe themelonte një “Perandori latine” duke i vënë një kurorë Balduvinit, kont i Flandrës, nga njëra anë, dhe duke instauruar aty Kishën katolike, nga tjetra. Autori i kronikës Shkatërrimi i Kostandinopojës ka bërë kujdes të shënojë ngazëllimin e “latinëve” kur këta thërrisnin: “Imperium est vestrum, nos habebimus patriarchatum!” (Shkatërrimi, 92). Me ndarjen e territoreve të Perandorisë së pushtuar si “plaçkë”, simbas traktatit *Partitio Imperii Romaniae*, Republika e Venedikut, së cilës i takonte tani $\frac{1}{2}$ e $\frac{3}{4}$ të territoreve të Perandorisë, merrte edhe provincën *Dyrrachii et Arbanii*, Epirin, Akarnaninë, Etoinë dhe Ishujt jonikë. Por, në të vërtetë, viset shqiptare thuase i qenë shkepë Perandorisë duke iu njohur Venedikut më përpara, së paku qysh me dy bulat perandorake të 1082-shit dhe 1198-s.

Republika tani ngulej në Korfuz dhe pushtonte pikësëpari Durrësin, të cilin e ngrinte në dukat. Por, kur përparonte drejt Epirit, e gjente atë të pushtuar nga një Mihal Engjëlli që pretendonte se qe mbasardhës i Komnenëve. Duke pasë bërë kauzë të përbashkët me kryqtarët në sulmin kundër Kostandinopojës, me rënien e saj Mihal Engjëlli kishte shtënë në dorë Epirin, Akarnaninë, Etoinë dhe një pjesë të Thesalisë, madje duke u shtrirë përkohësisht deri në Shkodër, për të krijuar një shtet autonom të quajtur Despotat i Epirit. Republikës do t’i duhej që, mbas shumë sherresh, të binte në një marrëveshje me këtë despot të improvizuar. Nga ana tjetër, një pjesë visesh shqiptare i kishin kaluar edhe Bonifacit, kont i Monferratit, të cilit gjatë ndarjes i kishin takuar trojet perëndimore të Perandorisë; me to ai kishte krijuar njëfarë mbretërie me qendër Selanikun. Ky është dhe momenti historik kur një Dhimitër i Arbanonit

ngrihet në dokumentet perëndimore si “Albanensi princeps” (Acta I, 133), “iudicem Albanorum” (Acta I, 133) apo “pahhypersebast” dhe “megaarhon” (Hylli i dritës 1938, 702).

Në mënyrë konkurruese njëri me tjetrin shfaqeshin në viset shqiptare mbreti Manfred i sivevë (Hoheshtaufen), të cilit despoti i ri i Epirit Mihali II Engjëlli i kishte dhënë për grua të bijën, Helenën, që më 1259 i sillte atij në pajë Korfuzin, Vlorën, Kaninën, Beratin dhe Durrësin (Hopf, 107). S’vononin t’ia mbërrinin, për të shpallur të drejtat e tyre mbi të njëjtat vise, angjevinët. Duke e mbajtur veten trashëgimtar të princit Manfred, të cilin e kishte mundur në betejën e Beneventit, Karli I Anjou (mbret i mbretërisë së Dy Siqelive) zbarkonte në Shqipëri më 1268 dhe më 1272 shpallte “Mbretërinë e Shqipërisë”; ai i thërriste rëndom bujarët shqiptarë “Contibus, Baronibus, et nobilibus Regni Albaniae” (Reg. 1288). Në të njëjtën periudhë në viset shqiptare shtriheshin edhe organizime të tjera shtetërore, të rebeluara ndaj Bizantit ose që rivalizonin me të, si bullgarët apo mbretërit e Rashës. Mbas mbretit të ashtuquajtur “bullgar” Ivan II Asen (në të vërtetë një vllah me emrin Joanicë), pjesë të viseve shqiptare i pushtonin me radhë Stefan Uroshi II Milutin, Vladislau, Uroshi II, Stefan Dushani (1336-1356). Shkurt: një kontingjencë e koklavitur aleancash, betejash, rrethimesh, intrigash oborri, krushqish, shitjesh dhe blerjesh, që ndoshta duke lexuar kronika si Histori e Romanisë ose e Moresë e Marino Sanudo-s (plakut) mund disi ta shkoklavitësh. Kështu derisa u përfutuan organizimet e para të bujarëve shqiptarë, të mbajtura edhe si “principata”: të Thopiave, Balshëve etj., përfaqësues të një aristokracie fuedale vendëse ose gjysmëvendëse, që duket se s’kishte më ndër mend ta ndante pushtetin me zotërues të huaj.

Shihet, kështu, si krijohen për shqiptarët rrethana me rëndësi parësore sa i përket organizimit të tyre politiko-ushtarak. Formalisht duket sikur viset e tyre mbeteshin pjesë e organizimit të ri të quajtur “Perandori latine”, duke u kaluar si ndarje “plaçke” venedikasve, mandej duke rënë prej Republikës në duart e despotëve të Epirit, së këndejmi duke u futur nën napolitanët, për t’u kthyer edhe një herë nën Venedikun etj. Por, në thelb, zotëruesit që vinin dhe iknin jo vetëm nuk e pengonin një proces organizimi të ri, por e ndihmonin atë, çdonjëri me prurjen e vet të ndryshme nga e tjetrit. Ndikimi i Republikës së Venedikut që kryesisht i rendit kulturor-qytetërimor. Ai i angjevinëve kishte të bënte me organizimin e drejtpërdrejtë politik-administrativ simbas një modeli feudal perëndimor. Sa për marrëdhëniet me organizimet shtetërore që pasaktësisht janë quajtur “bullgare” apo “serbe”, ato funksionuan për shqiptarët thjesht në nivelin e fiskalitetit: atë që deri dje ia paguaje Kinardit ose Mihalit, sot e tutje do t’ia paguash Milutinit ose Stefanit. Nga ana religjioze-politike, shqiptarët mundën të ruanin një bërthamë të fortë në vartësi të Romës, çfarë bëri që ndikimi ortodoks i Ohrit dhe i Pejës të vepronte mbi ta vetëm relativisht.

Gjendja organizative e shqiptarëve, kryesisht politiko-ushtarake, fillonte kështu të kristalizohet. Pavarësisht formës, që mund t’i çonte ende te Perandoria e vjetër, faktikisht ata vinin duke u larguar gjithnjë më shumë prej inkorporimit të njëhershëm dhe theksonin prirjen për t’u organizuar simbas modelit tanimë perëndimor. Edhe kur më 1261, mbas përmbykses së “regjimit latin”, Paleologët do të rrekeshin të restauronin me sa mundnin Perandorinë bizantine, shqiptarët do ta refuzonin atë, duke i mëshuar prirjes për ta bërë jetën me Perëndimin. Kostandinopoja mbetej për ta gjithnjë më larg.

Dhe “kukuvajka”

Erdhi e u realizua në këtë mënyrë shkepja e shqiptarëve prej Kostandinopojës, e cila nga “kryqytet i botës” ishte thjeshtuar në një qytet grindjesh mes banorësh grekë, venedikas, gjenovezë etj. Franz Babinger-i në veprën e tij Mehmet Pushtuesi dhe koha e tij (München 1953) mendon se i duhet dhënë të drejtë Iorgës që thotë se ajo çfarë do të binte nën goditjen e

turqve të Mehmetit II nuk qe Perandoria e Bizantit, por forma e saj latine apo frënge, gjithsesi perëndimore, në të cilën qe shndërruar shkallë-shkallë Perandoria romake e Lindjes (f. 144). “Kostandinopoja që ra më 1453 - vëren Iorga - do të jetë një Kostandinopojë levantine, e pushtuar prej tregtisë së Gjenovës dhe të Venedikut, si në kohën e Komnenëve. Perandorët qenë do borxhlinj të këputur që i vinin peng diamantët dhe gurët e tjerë të çmuar të kurorës së tyre në Venedik dhe që jetonin me shpenzimet e podestatëve gjenovezë, të krerëve të kolonisë gjenoveze të Perës” (Forma, 163-4). Mund të thuhet, në të vërtetë, se prej mesit të shek. XIV perandorët e Bizantit të mbetur ishin thjeshtuar në një status vasaliteti ndaj turqve osmanë.

Sikurse numëron hollësisht Babinger-i, gjatë rrethimit nga turqit e Mehmetit II komandën eprorë në qytet e kishte në duar ushtaraku gjenovez Gjon Justiniani-Longo si protostrator i qytetit, komandant i forcave të detit në port ishte kapiteni venedikas Alvize Diedo, si komandantë shërbenin edhe bajli venedikas Jeronim Minoti dhe anëtarë familjesh të shquara venedikase: Dofinë, Gritë, Loredanë, Kornarë, Moçenigë, Trevizanë, Venierë; po ashtu edhe ushtarakë në zë gjenovezë: Jordan dhe Leonard di Langasko, Maurik Kataneu, Pal Bokiardi, deri te kapiteni katalan Pere Julian, spanjulli Don Francisko de Toledo etj. (Mehmeti, 144). Mbrojtjen prej turqve do t’u duhej ta kryenin, kësaj here, përfaqësuesit e atyre “fuqive perëndimore” që e kishin pushtuar qytetin dy shekuj e gjysmë më parë me zjarr dhe hekur; më anën tjetër, trupa shqiptarësh, serbësh, vlllehësh etj. qenë ofruar për të luftuar në formacionet e ushtrisë së sulltanit për marrjen e Kostandinopojës. Tradita historike përcjell edhe faktin se, ndër bashibozukët që mësynë Kerkoportën e famshme, ai që uli flamurin perandorak dhe ngriti flamurin osman në qytet ishte një shqiptar, që simbas Barletit quhej Ballaban Badera.

Kur turqit e dyndur në Kostandinopojën e sapopushtuar, mbasditen e 29 majit 1453, thernin, plaçkitnin dhe shkatërronin, ata përsëritnin tanimë një ritual të përruar në atë qytet prej “bartësve të kryqit”, nëpër po ata tempuj, po ato sheshe, rrugë, banesa. Kronikanët bizantinë, që tregojnë të llahtaritur se si turqit shkyenin me sëpata portat e mëdha të Shën Sofisë, nuk e zënë ngoje faktin se krejt po ashtu ato porta patën qenë shqyer “njëherë” prej njerëzve me kryq të ardhur nga Perëndimi. Figurat e shenjtoreve dhe ikonat thyheshin e përdhoseshin tani prej jeniçerëve krejt si “atëhere”. Vidheshin gurë të çmuar, stoli, shandanë dhe enë të arta si në një replay sekuencash të vjetra filmike. Kryqi i madh shkulej nga altari dhe sillej rrotull me një çallmë jeniçeri në majë dhe, mjerisht, kjo për hijeroren e asaj kishe nuk ishte gjë e re. Jeniçerët që shtroheshin të dëfrenin drejt e mbi mermerin e altarit, ndërsa qelqet e shenjta i përdornin për të pirë ata vetë dhe për t’u dhënë të pijnë edhe kuajve të tyre, thuase riprodhonin përdhosjen e largët frëngo-venediko-flamando-gjermane të 1204-s. Kur hiqnin pijet, pikërisht aty, mbi mermerin e altarit të madh nisin përdhunimin radhazi të vajzave dhe çunakëve, që tanimë quheshin “skllever”. Gjergj Sfrancesi, i cili i përshkruan “gjithë tmerr në zemër” mizoritë dhe ndyrësitë që ndodhnin aty, s’duket i interesuar të kujtojë se si kishte ndodhur kjo “herën e parë”. “Hera e parë” kishte mbetur nëpër kronikat e Dë Klerisë, Novgorodensit, Sanudos, apo vetë Vilharduinit, dorëshkrimet e të cilave ruheshin të ndryra në bibliotekat e Avinjonit, Berlinit, Venedikut. Në “kryeqytetin e botës” do të rrënohej, do të plaçketej dhe do të dhunohej krejt si në vitin e largët të kryqtarëve, deri edhe ikona e shenjtë e Shën Marisë në manastirin e Korës do të thyhej katërsh dhe do të hidhej në short prej jeniçerëve në atë “natë të dytë” të premierës së konceptuar aty e dy shekuj të shkuar prej vetë perëndimorëve, derisa Mehmeti 21-vjeçar ta kishte të drejtën t’i mërmëriste vargjet e anonimit persian: “Merimanga end perdet në pallatin e Cezarëve,/ Kukuvojka njofton orët në kullat e Afrasiabit”.

Ia mbërritën bijtë e Osmanit!

Një Selgjuk, shumë selgjukë

Stereotipat e filmave apo librave shqiptaro-sovjetikë mbi një histori osmane mbushur vetëm me “zjarre” dhe “hekura” bëjnë pjesë, mirëfilli, në arsenalin e një historie me “realizëm socialist”. Periudha e sundimit osman për jug-lindjen europiane fillon nga viti 1354, kur turqit kapërcyen Ngushticat, dhe vijon, pa shkëputje të mëdha, deri më 1912, kur nga territoret e fundit të tërheqjes së Perandorisë krijohej shteti shqiptar. Rebelimet, madje luftërat e popujve të ndryshëm për të mos u përfshirë në këtë Perandori të re apo, mandej, për autonomi a pavarësi brenda vetë Perandorisë janë të gjitha pjesë e historisë osmane të jug-lindjes europiane. Por nuk janë e gjithë historia. Shfaqja e turqve selgjukë në portat lindore të Gadishullit tonë, si dhe depërtimi i tyre në të, kanë një histori të vetën, pak të njohur, shpesh të nënshtruar “tabuve”.

Ndër autorët të cilët kanë ndihmuar që marrëdhëniet e popujve të jug-lindjes europiane me organizimin perandorak osman të keqkuptohen, si dhe të keqinterpretohen, ka vendin e vet edhe Marx-i (Vepra, IX, bot. rus). Duke u marrë gjerësisht me “çështjet e imperializmit”, “regjimet feudale e militariste”, “proceset e shfrytëzimit” etj., ai e thjeshtoi edhe historinë e Perandorisë osmane brenda një suaze të tillë. Duke u shtuar “mësimeve” të Marx-it ato të një mendimtari tjetër, që zbriste edhe ai në fushën e osmanologjisë, N.G. Çernishevskit (I.M. Borozdin: Çernishevskij mbi rrethimin dhe marrjen e Kostandinopojës nga turqit, 1953), historiografia sovjetike krijoi stereotipat e veta për turqit selgjukë, osmanët dhe Perandorinë që ata organizuan në jug-lindjen europiane së toku me popuj të tjerë. Pa dyshim që edhe këta stereotipa kanë ushtruar ndikim në prishjen e shembëlltyrës së raporteve Orient/ Oksident përgjatë historisë së Europës.

Shumë kohë para se të kalonin në Europë, të vendoseshin në gadishullin e Hemit (të cilin do ta quanin Ballkan) dhe të pushtonin Kostandinopojën (të cilën do ta quanin Stamboll), turqit kishin kaluar nëpër një proces të gjatë evoluimi. Së paku tri qytetërime historike: pers, arab dhe bizantin kontribuan me prurjet e veta për të përgatitur sundimin e tyre të ardhshëm. Emri “turq” dëftonte në krye të herës një grup fisesh të lidhura mes syresh për luftë dhe pushtime. Më të rëndësishmet ndër to jetonin si nomadë në rrafshnaltat e Altait dhe stepat e Aralit. Në fillim të shek. VI një pjesë e turqve u ngulitën dhe formuan një shtet që vendosi marrëdhënie edhe me Perandorinë romane të Lindjes. Në shek. XI një komandant i dalluar mbi të tjerët, me emrin Selgjuk, u pavarësua dhe formoi një dinasti që do të quhej “e selgjukëve”. Këta selgjukë ngritën në Azinë e Vogël një kryeqytet si Konja, qendër e rëndësishme kulturore e botës islamike.

Prej gjysmës së dytë të shek. XI, turqit selgjukë zbuluan në krahun lindor të Bizantit një kufi të mbrojtur relativisht keq: falë agresioneve të përsëritura të perëndimorëve, nga njëra anë, dhe të dyndjes hungare në Danub, nga tjetra. Qysh në këtë kohë Perandoria, që tanimë i kishte këta turq “fqinj”, ishte e detyruar të jepte e të merrte me ta, madje të bënte me ta aleanca. Kur Frederik Barbarosa me “gjermanët” e tij vihej në rrugë drejt Bizantit, pa e fshehur planin për të shtënë në dorë kurorën e Komnenëve, ai hyri në negociata me turqit e Konjës; por u befasua kur mori vesh që Bizanti e kishte bërë këtë gjë para tij (Frolow, 176). Ajo çfarë “Mjekërkuqi” s’mund ta kuptonte ishte që vetë politika agresive e tij dhe e trimave perëndimorë si ai e shtynte Bizantin “në krahët” e sulltanit. Së paku qysh në kohën e Aleks Komnenit, si na e dëshmon Anna (Aleksiada, I, 4, 6 etj.), turqit selgjukë thirreshin si aleatë në betejat që zhvillonin perandorët kundër vasalëve të pabindur ose ushtarakëve të rebeluar.

Në dhjetëvjeçarin e tretë të shek. XIII, domethënë kur Perandoria romane e Lindjes ishte e rënë dhe territoret e saj qenë ndarë mes “latinëve”, selgjukët përfituan për të ndërmarrë marshimin drejt detit Egje. Ndërkohë edhe një tjetër fis, drejtuar nga njëfarë Ertogrul afrohej nga Azia qendrore drejt perëndimit, futej në Azinë e Vogël për t’u vënë në shërbim të sulltanit të Konjës. Si shpërblim për shërbimet, sulltani i caktoi këtij fisi një territor të vogël, i cili u

zgjodh jo larg Kostandinopojës. Për historinë e ardhshme të Europës do të dukej si një “zgjedhje” fatale.

Osmani, bijtë dhe bashkëpunëtorët

Kryetari i këtij fisi pagan, i quajtur Othman ose Osman (1259-1326), bir i Ertogrulit, përqafoi për vete dhe për fisin besimin musliman (Grousset, 274). Ky përqaftim bëhej në momentin e duhur: nga fundi i shek. XIII Osmani përfitonte nga kriza e sulltanatit të Konjës, të shtrënguar në luftë me mongolëve të Persisë dhe mamlukëve të Egjiptit, për të forcuar pushtetin e vet. Për këtë arsye, fillimi i shek. XIV llogaritet si periudhë e afirmimit të “osmanëve” në Azinë e Vogël. Ishte koha kur Perandoria e “çliruar” nga latinët po restaurohej njëfarësoj nën Paleologët, por mbi gadishullin e Anadollit ajo praktikisht s’kishte më kurrfarë kontrolli.

Ndër historiografitë e rajonit tonë, historiografia greke dallohet për stereotipat me të cilat e ka veshur fuqizimin e osmanëve dhe depërtimin e tyre në territoret e ish-Perandorisë. Realiteti i fakteve historike tregon se bashkëpunëtorët e parë dhe ndihmësit më të afërt të osmanëve në periudhën e fuqizimit të tyre dhe të ngritjes në pushtet, qenë grekët. Shoqëria greke e Anadollit kishte qenë në takim të drejtpërdrejtë dhe të vijuar, së paku qysh nga shek. XI, me shoqërinë turko-muslimane të ndodhur aty. Nga ana tjetër, edhe në kryeqytetin e Perandorisë, prej shek. XI, gëlonin rëndom muslimanë si të dërguar zyrtarë, ambasadorë, dijetarë, tregtarë etj. Posaçërisht në shek. XII, kur Bizanti u pa i shtrënguar t’u kërkonte ndihmë muslimanëve për t’u mbrojtur nga armiqtë e përbashkët kryqtarë, grekët dhe turqit u ndodhën në fakt në të njëjtin kamp. Me shfaqjen e osmanëve, për shoqërinë greke nuk ishte e vështirë të kuptonte se ajo kishte me ta shumë gjëra të përbashkëta, madje më shumë se me çdo popull tjetër jogrek të ish-Perandorisë. Bashkëpunimi bëhej, kështu, i vetvetishëm.

Osmani zuri vend mes nëntë trashëgimtarëve të dinastisë së zhdukur të selgjukeve (1288-1326) duke u bërë edhe themelues i shtetit që mbas kësaj do të quhej “osman”. Ai e njohu dhe e pranoi qysh në krye nevojën e bashkëpunimit me grekët. Kjo në fillim s’kishte lidhje me islamizimin. Bashkëpunimi niste nga niveli më i ulët, nga ata që shërbenin në oborrin e sulltanit, dhe vijonte me të integruarit në gjithë administratën dhe në çdo institucion. Islamizimi ishte një shkallë e dytë; ai e lehtësonte, doemos, karrierën e prozelitëve. Por edhe kjo shkallë nuk ishte e fundit: mbas saj vinte ajo e osmanizimit të grekëve, proces historik mjaft origjinal gjatë shekujve XIV-XV. Procesi i osmanizimit mori vrull të madh sidomos ndër elitat greke me sundimin e birit të emirit Osman, Orhanit, d.m.th. ende para shtrirjes së osmanëve në Europën jug-lindore.

Për Orhanin, që do të braktiste emërtimin modest të “emirit” dhe do të merrte atë të “sulltanit” (1326-1359), historia tregon se qysh në moshën njëmbëdhjetëvjeçare e kishin martuar me një grekë shumë të bukur, të cilën burimet osmane e quajnë “Nilufer-Hatun” (pak a shumë: Zonja Zambak). Kur u rrit, më 1345, për t’i forcuar marrëdhëniet me shtëpinë perandorake të Kostandinopojës, Orhani mori një nuse të dytë greke, dhe pikërisht bijën e madhe të perandorit Kantakuzen, Teodorën. Një hollësi për t’u mbajtur: nusen nuk e kërkoi ai, por vetë perandori Joan ia ofroi dorën e së bijës për t’i kërkuar mbështetje kundër serbëve të Stefan Dushanit që përgatiteshin të marshonin kundër Kostandinopojës (De la Jonquière, 63). Simbas R. Guillaud-it, “ajo mbas gjithë gjasave ishte nënë e princit Halil Çelebi, që u martua qysh shumë i ri me një bijë të perandorit Joani V Paleolog” (Europa, 302). Po ky autor sjell edhe një përshkrim “piktorek” simbas kronikave të kohës: “Kur Orhani dhe katër bijtë e tij i erdhën për vizitë Joanit IV Kantakuzen, basileusi dhe mysafirët e tij u ulën për të hangër së toku dhe basileusi me dinjitarët e tij të lartë ndenjën në hallinë ku qenë shtruar për të hangër mysafirët” (f. 399-400).

Ky bashkëpunim deri me anë krushqish dhe martesash është një tregues më shumë për thellësinë në të cilën kishin depërtuar njëra te tjera shoqëria greke dhe ajo turke. Aq rëndësi duket se i jepte këtij bashkëpunimi dinastia osmane, sa ajo qysh prej fillimeve të veta lejoi t'i dobësohej progresivisht trashëgimia antropologjike turke. A.H. Lybyer-i në librin Qeverisja e Perandorisë osmane në kohën e sulltanit Sulejman të Madhnueshëm (Cambridge 19313, 17), ka bërë një llogari kërshërore: duke filluar prej sulltan Orhanit, ekzogamia e praktikuar sistematikisht nga gjithë mbasardhësit e tij mund të thuhet se pati bërë që, mbas njëzet sulltanësh, dinastia osmane të mos përmbante më veçse një të miliontin gjak turk (½ në fuqi të 20-të).

Historiani i periudhës së parë osmane, H.A. Gibbons, e pohon në mënyrë të shtjelluar se si këta transfugë grekë kontribuan ndjeshëm në fuqizimin dhe mandej ngritjen e fuqisë osmane, në formimin e një “race të re”, madje duke furnizuar “ide politike” që do të shpinin në themelimin e një perandorie të paracaktuar për të zënë vendin e Bizantit (Themelimi, 49). Specialisti i Levantit R. Grousset e sintetizon dukurinë kështu: “Duke tërhequr renegatë të ndryshëm, duke rrëmbyer dhe rekrutuar fëmijë të shumtë të krishterë për shërbimin ushtarak, duke rrëmbyer gjithashtu vajza të shumta greke dhe sllave, të caktuara për t'u bërë nënat e brezave të rinj osmanë, trupat turke e shtinë në dorë Ballkanin falë elementëve ballkanikë” (Europa e Levantit, 609-610). Nga një tjetër anë, ndër shumë të rrallët historianë grekë që e kanë “pranuar” këtë proces integrimi, B.G. Spiridonakisi e vlerëson atë kështu: “Fakti më i shënueshëm i historisë së marrëdhënieve greko-turke në shek. XIV është integrimi progresiv i elementëve grekë në ushtrinë, në administratën dhe në shoqërinë osmane [...] Gjatë kësaj epoke menteshë për themelimin e shtetit osman, grekët shërbyen si trupa ndihmës të ushtrisë osmane, së cilës i bënë shërbime të paçmueshme: ata i ndihmuan sulltanët në mënyrë konkrete për të ndërtuar shtetin e tyre dhe për ta administruar atë” (Katër shekuj, 213).

Ky proces varej domosdoshmërisht edhe prej politikës liberale/ toleruese të osmanëve të parë. Toleranca fetare ishte një rregull dhe mungesa e paragjykimit “racor” ishte karakteristikë prej zanafillës legjendare të emiratit të Osmanit, d.m.th. qysh para se osmanët të merrnin sulltanatin. Edhe kur osmanët u ngritën në fuqi, si rregull ata nuk ngulmonin në dallimet mes muslimanësh dhe të krishterësh. E gjitha kjo lidhej me situatën konkrete të përbërjes së popullsisë në territoret që shndërroheshin gjithnjë më shumë në “osmane”. Ja si e përmbledh një kësi situatë, gjatë shekullit të parë të Paleologëve, një autoritet i historisë bizantine: “Ndërsa në një territor të pushtuar nga turqit grekët gëzojnë një liri fetare pak a shumë të plotë, zgjedhja dhe shugurimi i peshkopëve nuk pengohen aspak dhe kulti ortodoks celebrimet normalisht, në Athinë përkundrazi princërit latinë para tyre nuk kishin lejuar asnjë hierarki ortodokse dhe e kishin dëbuar prej kishës së tij metropolitin Dositë” (M. Viller, 538, shën. 3).

Gjatë kësaj periudhe është tregues i përgjithshëm për osmanët ajo që në anglishten bashkëkohore quhet open-mindedness, d.m.th. mendësi e hapur, e lirë. Deri atje mbërrinte kjo open-mindedness, sa sulltanët nuk kishin kurrfarë kompleksi të mbanin në oborrin e tyre specialistë grekë gjithëfarësh, deri edhe mjekë që kujdeseshin për shëndetin e tyre vetjak, çfarë do të ishte e pakonceptueshme për një sovran bizantin, le më për një mbret ose princ “perëndimor” që të kishte besim të tillë te një “turk”. Me gjithë procesin e ndërrimfeshë, që do të merrte vrull kohë mbas kohe në Perandorinë e ardhshme osmane, duhet pranuar se osmanët nuk patën asnjëherë një program të saktë sa i përket prozelitizmit fetar. Madje, po të vështrohet me vëmendje ngritja dhe përparimi i tyre në Europën jug-lindore, Islami më së shumti u dha osmanëve “pretekstet” për të cilat ata kishin nevojë që të niseshin në pushtimin e “botës së krishterë”.

Në një situatë si kjo bashkëpunimi, Orhani nuk e pati të vështirë të fillonte “politikën e re” ndaj mbetjes së Perandorisë: atë të inkursioneve ushtarake. Osmanët shtinë kështu në dorë

Bityninë, Brusën (1326), Nikenë (1331), Nikomedian (1336-1337), deri edhe Galipojën (1354) në bregun europian të Dardaneleve. Kjo ishte “shtënia në dorë e Ngushticave”. Duke siguruar kontrollin e tyre, ata i hapën vetes portën për depërtimin në Europën jug-lindore. I biri i Orhanit, Murati I (1360-1389), mori më 1373 Manastirin, më 1383 Sofjen, më 1385 Krujën dhe Shkodrën, më 1386 Nishin, ndërsa më 1389 shpartallonte “aleancën e krishterë” në fushën e Kosovës. Serbia dhe Bullgaria u bënë vasale të osmanëve, të cilët shtynë kufirin kështu deri në Danub. Serbët, prej këtij momenti, u shndërruan në furnizues të ushtrisë osmane; ata morën pjesë në të gjitha fushatat e osmanëve dhe qëndruan në shërbim të tyre deri në rrethimin e fundit të Kostandinopojës (1453) (Mijatovich, 133, 140).

Osmanët iu përgjigjën me rreptësinë më të madhe një “kryqëzate” ballkanike, të organizuar prej perëndimorëve nën udhëheqjen e Zhanit pa Frikë (bir i Dukës së Burgonjës), mareshallit Busiko (Boucicaut) dhe admiralit Zhan të Vjenës. Beteja u zhvillua në Nikopojë, më 25 shtator 1396. Ushtria e sulltan Bajazitit përbëhej prej turqish dhe të krishterësh të osmanizuar, kryesisht serbë. Perëndimorët iu nënshtruan aty një masakrimi që nuk e kishin njohur ndonjëherë. Dymbëdhjetë mijë robër u therën në sytë e sulltan Bajazitit sa pa perënduar dielli. Kohët kishin ndryshuar: “kryqtarët trima” s’kishin të bënë më me trupat e perandorëve skofiarë të Kostandinopojës. Kjo betejë, dhe jo aspak ajo e Kosovës mbi të cilën ngulmohet me të tepërt, përcaktoi fatin e Orientit. Ndonjë autor i rrallë, si njohësi i mirë i Levantit R. Grousset, e ka pranuar shkoqur: “Beteja e Nikopojës qe një shpartallim europian” (f. 278).

Nga 1399-1404 osmanët do të hapeshin në krejt Greqinë kontinentale. Vetëm mbas kësaj do të vinte një “ndërkohë pushimi”, kur ata do të tërhiqeshin të zënë siç qenë në Lindje, në luftë me mongolët, d.m.th. me Timur Çalamanin (Lengun) i cili do ta vononte edhe ½ shekull pushtimin e jug-lindjes europiane.

Tërheqja lindore

Të shtrënguar si me darë mes një Trake tanimë osmane dhe një Bitynie po osmane, perandorët e Perandorisë së mbetur ishin të interesuar për marrëdhënie të mira me osmanët. “Fqinjët” tani vinin të ftuar gjithnjë më shpesh prej tyre, ndonjëherë edhe prej princërve ballkanas në betejat shoqi kundër shoqit. Më 1335-1336 Androniku III Paleolog mori mercenarë turq për të bërë inkursione si kundër “piratëve perëndimorë” në brigjet e Perandorisë, ashtu edhe kundër shqiptarëve (Nic. Greg., I, 2, 53). Turqit i thërriste për ndihmë edhe nëna-perandoreshë Anna e Savojës, për të luftuar Kantakuzenin që i zinte fronin e të birit të mitur (Spiridonakis, 228).

Edhe vetë perandori Kantakuzen i përdorte turqit si në luftën kundër të dhëndrit Joan Paleologu, ashtu dhe për të hequr qafe gjenovezët më 1336, kundër shqiptarëve më 1341 (Kantak., II, 3, 12). Më 1358 turqit, që Kantakuzeni dorëpërdorë i quante “persë”, i ftonte despoti i Epirit Niqefor II për të luftuar po kundër shqiptarëve (Epirotica § 4). Më 1380 turqit i kërkonte edhe despoti i Janinës, Thoma Preluboviqi, për të shtruar shqiptarët e Gjin Bua Spatës (Epirotica § 23). Madje edhe rioshi fiorentin Esau Buondelmonte, i gdhirë despot i Janinës prej martesës me të venë e Preluboviqit, për të luftuar shqiptarët e Spatës u mësua t’i lypte ndihmë ushtarake sulltan Bajazitit I (1389), me të cilin vendoste lidhje të ngushta (Epirotica § 32). Do të vijonte kështu deri kur Janina më 1431, për t’i dhënë fund rivalitetit mes sunduesve vendës, t’u nënshtrohej osmanëve vullnetarisht. Në këtë mënyrë, vëren H.A. Gibbons-i, osmanët erdhën e u bënë “të domosdoshëm” për Perandorinë (f. 92).

Nga një pjesë e historiografisë është bërë traditë të përmendet, në këtë mes, edhe rasti i një princi shqiptaro-frëng, Karl Thopisë, i cili më 1385 i paskësh thirrur turqit për ta ndihmuar në luftën kundër të kunatit, prijësit sllavo-shqiptar Balsha II (Balša Balšić), i cili i kishte marrë

Durrësin. Simbas kësaj tradite, turqit e ndihmuan Karl Thopinë t'i kthehej qyteti i tij, mandej mbetën zotër disa visesh shqiptare. Kjo traditë duket ta zërë fillin në një interpretim subjektiv bërë ngarjes nga historiani i Balshëve G. Gelcich, në Zeta dhe dinastia e Balshëve (1899, 133-134) ose nga A. Galanti, autor i një vepre shumë të vyer, Shqipëria, të vitit 1901 (f. 124). Këtë commonplace e kanë përsëritur historianë me rëndësi, si K. Jirecek-u në disa punime të vitit 1916 (Die Lage, 163; Valona, 179 etj.), A. Gegaj në veprën Shqipëria dhe pushtimi turk në shek. XV (1936, 18-19), Cordignano në Shënime historike mbi Shqipërinë (1937, nr. 4, 114) Hartuesit e Burimeve (1962) janë treguar të kujdesshëm ndaj këtij momenti duke shënuar vetëm: “Pas inkursionit të madh që kryen në vitin 1385, kur u përzien në luftën feudale midis Karl Thopisë dhe Balshës II, turqit u dukën përsëri më 1388 përpara Durrësit...” (II, 196). A. Ducellier-i, që njëherë e ka pasë përmendur këtë rast, në një punim të vitit 1981 i është kthyer atij për të shënuar: “Me gjithë pikëpamjen e përgjithshme, duket me pak gjasë që princërit shqiptarë në luftë të kenë thirrur turqit për ndihmë” (Ekonomia, 7). Ajo çfarë mund të pranohet si e dëshmuar historikisht është se, mbas betejës së Savrës, ku Balsha II u vra, Karl Thopia e mori së rishti Durrësin që ia kishte pushtuar i kunati, i cili e kishte shpallur veten “dukë i Durrësit” me një dokument në sllavisht (“duka drackii”) simbas botimit të Novakovic-it (Spomenik, nr. 197).

Impulsi i Perëndimit

Gjatë fushatave të tyre për t'u shtrirë në Europën jug-lindore, në fillim sulltanët kishin menduar se qëndresën e shqiptarëve mund ta shtypnin me po atë lehtësi me të cilën kishin vepruar ndaj popujve të tjerë të rajonit. Por, sidomos mbas disfatave që pësuan trupat e Muratit I, ata do të kuptonin se pushtimi i Shqipërisë nuk ishte një problem i njëjtë me atë të pushtimit të viseve greke, bullgare apo serbe. Mbasardhësve të Muratit I, Mehmetit I dhe Muratit II, do t'u duhej të shtinin në punë taktika të tjera ndaj shqiptarëve, të cilët e refuzonin përfshirjen në njësinë e re perandorake që po vinte duke u përfutur me rënien e Perandorisë së mbetur.

Ky refuzim i ka dhënë shkas një vargu pikëpyetjesh, të cilat shfaqen më shumë në shkrime publicistësh se në punime historianësh. Pyetjet ngrihen pak a shumë kështu: Si ka mundësi që popujt e tjerë iu shtruan fuqisë osmane, ndërsa shqiptarët jo? Pse prijësit e tjerë ballkanikë e pranuan statusin e vasalitetit, ndërsa prijësit shqiptarë do ta refuzonin atë, madje me armë në dorë? Si ia nxente mendja Skënderbeut që, me një ushtri prej 15.000 vetësh, t'i kundërvihej fuqisë më të madhe ushtarake të kohës, asaj të sulltanëve me ushtri prej 150.000 vetësh? A nuk kishte, në këtë refuzim, diçka që “nuk shkon”? Një osmanolog në zë, si H. Kaleshi, e parashtron këtë kontrast duke e quajtur qëndresën shqiptare “të pashembullt dhe ende sot të pakuptueshme dhe të vështirë për t'u shpjeguar” (Disa të dhëna, 211).

Të kujtojmë se në vargun e pyetjeve të mësipërme nuk ka thuase asgjë të re. Moskuptimi i këtij refuzimi është, së paku, pesëqind vjet i vjetër, dhe e zë fillin te vetë ata që refuzoheshin. Të parët që e kanë shprehur kanë qenë kronistët osmanë, të cilët janë rrekur t'ia gjejnë shpjegimet brenda kufijve të botëvështimit të tyre. Duke përkthyer “konsultën” e sulltanit me Hamzë Kastriotin, Hoxha Saddudini tregon në kronikën e vet se vezirët i quanin shqiptarët një “popull tekanjor”. Në një vend tjetër po ai shton: “Ky popull është shumë i çuditshëm. Po të punohet me nder dhe drejtësi, ai dëftohet besues ndaj atij që i sillet me besim, kurse ndaj atij që e trajton armiqësisht i zgjidh punët me shpatë” (Tacu t-Tevarih). Më vrazhdë vihet në dukje kjo situatë në kronikën e Tursun Begut: “Zhgani shqiptar është krijuar për të kundërshtuar, për të mos iu nënshtruar askujt, për të ngritur krye” (Tarih-i Ebu l-Fet'h). Për shqiptarët që nuk dorëzoheshin gjatë rrethimit të Krujës, ai thotë: “Deri atje kishte mbërritur

mllefi i armikut të mallkuar, sa hangri qentë, macet dhe gjithë kandrat...” (po aty). Një tjetër kronist, Idris Bitlisi, bën një përkufizim sintetik: “Sigurisht mes të pafeve të Rumelisë dhe mes banorëve të atyre viseve, nuk ka popull aq të ashpër sa ky popull rebel” (Hest Bihist). Më tej: “As në kohën e të pafeve, as në kohën e Islamit, nuk janë nënshtruar vullnetarisht dhe s’kanë pasur farë respekti për asnjë urdhër dhe asnjë ndalim të sulltanit dhe te pushtetit mbretëror” (po aty). Këso shembujsh ka me shumicë.

Shpjegimet e shumta, dhe më se një herë të ndryshme, që i kanë bërë historianët këtij refuzimi fillojnë me konfiguracionin e thyer fizik të vendit të shqiptarëve dhe përfundojnë me nxitjet e “qëndresës” nga ana e Papatit dhe legatëve të tij. Njëra ndër arsyet e këtij refuzimi, madje arsye dore së parë, e cila është vështuar më pak, mendoj se është ajo që në njërin nga shkrimet e përparshme e përmenda si “impulsi i Perëndimit”. Është fjala për një impuls të përfutur te shqiptarët gjatë marrëdhënieve të tyre pikërisht me Perandorinë romane të Lindjes.

E kam shpjeguar tanimë se si në jug-lindjen europiane Perandoria romane e Lindjes kishte nevojë kryesisht për bregun e Adriatikut dhe për rrugët që e lidhnin me të. Një nevojë e tillë e Kostandinopojës u bë shkaku numër një i integritetit të shqiptarëve në Bizant, por njëherësh kjo pozitë gjeopolitike e shqiptarëve u bë edhe motivi kryesor i shkepjes së tyre gjithnjë më të madhe prej Bizantit në ndikimin e “impulsit të Perëndimit”.

Prirja e shqiptarëve për t’i ikur Lindjes dhe për ta bërë jetën me Perëndimin mund të quhet e filluar qysh prej momentit kur perandorët romanë i kaluan ata artificialisht me Kostandinopojën. Por, së paku prej vitit 1204, kur perëndimorët i ndanë mes syresh territoret e Perandorisë së rrëzuar, shqiptarët shfaqeshin sheshit në rajon si prijës të depërtimit perëndimor veshur në petkat e “latinët”. Procesi duhet përfytyruar i përkundërt me atë që do të zhvillohej në Bizant, ku urrejtja për “latinin”, dhe jo ajo për “turkun”, u shndërrua në element përbërës të “ndërgjegjes kombëtare bizantine”. Prej këtij momenti shqiptarët llogariten të dalluar prej Bizantit dhe larg “ndërgjegjes bizantine”. Nga shek. XIII dhe më mbas mund të renditen me shumicë fakte historike që e dëshmojnë distancimin e shqiptarëve si ndaj “bizantinëve”, të cilët tanimë për ta s’qenë veçse “grekë”, ashtu edhe ndaj sllavëve. Iorga këtë proces e përshkruan kështu:

“Nën një flamur të huaj ose nën një tjetër, nganjëherë edhe pa asnjë flamur, këta shqiptarë një pjesë e të cilëve ishin vllahë, ushtronin në fakt një veprim latin ngadhënjimtar në gadishullin e Ballkanit. Në këto rajone, ku dinastitë që vijnë njëra mbas tjetrës përbëjnë një kaos të vërtetë edhe për gjenealogjistët më të sprovuar, për të sqaruar situatën do të mjaftonte t’i shihje këta shqiptarë tek zëvendësonin serbët dhe grekët si sundimtarë të Epirit e të Thesalisë, për t’u hapur rrugën do italianëve me prejardhje napoletane, martuar me princesha greke dhe spitulluar me të gjithë titujt dinastikë të anave bizantine. Mes këtyre zotërinjsh që vijnë e ikin ka të tillë me cilësi aq të ngatërruara, sa prej kronikave të thjeshta e naive të vendit cilësohen se janë, në të njëjtën kohë, serbë, shqiptarë dhe vllahë, por që ndjekin një impuls i cili nuk është as serb, as shqiptar, as vllah dhe as grek: impulsin e Perëndimit” (Forma, 187).

Me betejat antiosmane të shqiptarëve, sidomos në shek. XV, ky “impuls” do të mbërrijë një kulm të realizimeve të veta.

Qëndresa si refuzim

Në burimet e historisë së Shqipërisë, për shek. XIV regjistrohen edhe dy dokumente të rralla, që njihen si “Anonimi i Gorkës” (nga emri i botuesit) i vitit 1308 dhe Relacioni i hartuar prej arkipeshkvit të Tivarit, Guljelmit të Adës, në Avinjon më 1332 për dukën e Burgonjës, Filipin

VII Vallois. Për të dyja këto dëshmi duhet thënë se ato bëjnë pjesë, në të vërtetë, në dokumentacionet përgatitore për kryqëzata të reja, që i ideonte Perëndimi, pikërisht si ajo e vitit 1396, e udhëhequr prej birit të dukës së Burgonjës, Busikoit (Boucicaut) apo Zhanit të Vjenës. Anonimi i 1308-s sqaron se Shqipëria tanimë është angjevine, atë e qeveris princi i Tarentit, i cili “e ka atë me vullentin e lirë të atyre zotërinjve të vendit që e pranuan atë vullnetarisht për kryezot të tyre nisur nga dashuria e vetvetishme që ata kanë për galët” (Anonymi, 26). Koncepti “dashuri e vetvetishme” duket si përftesë e regjistrit shpirtëror të një kleriku; por ai gjithsesi s’mund të trillohej nga asgjëja, sikur Anonimi të mos kishte ndeshur ndër shqiptarët një dispozim properëndimor. Ndërsa Arkipeshkvi i Tivarit përshkruan urrejtjen e shqiptarëve ndaj sllavëve: “çdonjëri syresh do të shuguronte duart në gjakun e sllavëve, po të shihnin ndonjë princ të nisur nga Franca që do të vinte tek ata dhe ata do ta bënë udhëheqësin dhe komandantin e luftës kundër të sipërpërmendurve sllavë të mallkuar, armiq të së vërtetës dhe besimit tonë” (Historianë armenë, 484); njëherësh edhe ai nënvizon dispozimin properëndimor të shqiptarëve ushqyer, simbas tij, nga Kisha e Romës nën dëgjësë të së cilës ishin.

Po ta llogarisësh këtë kontekst, atëherë shfaqet më e kuptueshme dukuria e këtij refuzimi e emërtuar si “qëndresë antiosmane” e shqiptarëve. Tradita perëndimore, e thjeshtuar si “latine”, bëhej pengesa numër një për pranimin e osmanëve si pushtues dhe sundues të rinj. Sado me elemente disparate, kjo traditë e ngulitur prej marrëdhënieve me normanë dhe amalfitanë, napoletanë dhe venedikas, sidomos me angjevinë dhe deri “navarrezë”, kontrastonte me atë çfarë sillnin bijtë e Osmanit nga gadishulli i Anadollit. Si një mekanizëm që funksionon vetvetishëm, kjo traditë do t’i pengonte shqiptarët qoftë edhe për të hyrë me osmanët në të njëjtin model bashkëpunimi si popujt e tjerë të të njëjtit rajon: grekë, serbë apo bullgarë, të cilët kishin bashkëpunuar në mënyrë aktive me osmanët qysh në takimet e para, madje duke iu shtruar atyre shumë para Bizantit. Në këtë kuptim, të rrezikuarit prej ekspandimit osman në jug-lindjen europiane, në shekujt XIV-XV, nuk do të ishin as grekët, as serbët, as bullgarët. Të rrezikuara do të ishin ato popullsi që banonin në bregun perëndimor të Ballkanit, të cilat i perceptonin të sapoardhurit si një “botë tjetër”.

Refuzimi i “botës turke” gjatë periudhës të parë të takimit me osmanët (shek. XIV- XV) do të shfaqej në mjediset e aristokracisë shqiptare në trajta të ndryshme; simbas këtyre trajtave do të zgjidhej edhe mënyra e “kundërveprimit”. Ky refuzim do të ushqej, ç’është e verteta, edhe nga stereotipat e formuar në Perëndim për këtë “botë turke”. Sepse në Perëndim, pikërisht në këtë periudhë, qe konstituuar një guidë e tërë antiislamike, e cila i vinte theksat në “inferioritetin kulturor” të turqve, në frymën e tyre të tepruar luftarake, në prirjen e tyre të shfrenuar seksuale, madje në zhvillimin e tyre të madh demografik. Në këtë guidë ngatërroreshin “selgjukët” me “turkomanët”, shpërdorohej me besimin e tyre në një yll që quhej Hobar a Zobar, zmadhoheshin aftësitë asimiluese të popullit turk etj.

Sikurse historia e mëtejshme e Perandorisë osmane do ta dëshmojë, për shqiptarët kjo guidë e tipologjive negative të “turqve” do të korregjohet me kalimin e kohës. Së toku me të, do të ndërrojë edhe regjistri i marrëdhënieve të shqiptarëve me Perandorinë që do të përftohet; marrëdhëniet e tyre me këtë Perandori jo vetëm do të emancipohen, por do të përparojnë në krahasim me popujt e tjerë që në të do të bëjnë pjesë. Ajo çfarë do të mbetet si tregues me ndikim në historinë e kontinentit do të jetë trashëgimi i “impulsit të Perëndimit” nga shqiptarët dhe funksionimi i tij origjinal në rrethanat e reja që për ta do të krijohen brenda Perandorisë së re.

Nga poetika osmane e pushtimit

Tevarihxhinjtë

“A e dokumentoni dot?” ishte pyetja e ngulmët që u bënte bashkëbiseduesve Fustel de Coulanges-i, njëri prej themeluesve të teorisë së historisë. Kjo pyetje do shtënë në punë edhe kur bëhet fjalë për të mësuar diçka nga e vërteta mbi marrëdhëniet shqiptaro-turke gjatë ekspeditave osmane për pushtimin e viseve shqiptare. Edhe në këtë rast mundësia jonë për ta mësuar këtë të vërtetë varet nga aksesit në dokumentet, mundësisht në tregimet e një “dëshmitari të syrit”; pa këtë garanci, dokumentet e shkruara s’kishin për të qenë më të denja për besim se sa dëshmitë gojore. Historia e këtyre marrëdhënieve ka ardhur duke u mëveshur me një kamuflazh historik të huajtur nga një tezë e vjetër e disa historianëve turq. Kjo tezë e paraqet pushtimin osman thuase si një “benefic” për popujt e Europës jug-lindore. Ajo përpiket t’u atribuojë osmanëve një mision emancipues pikërisht në këtë rajon, duke i paraqitur ata si prurës të një regjimi ekonomik dhe social më të ngritur, të një qytetërimi më të përparuar etj.

Në disiplinën e “gjahut të dokumentit”, sikurse mund të quhej shqip heuristika, dokumenti vetë nuk është i pakritikueshëm. Kështu, duke qenë se dokumentet më të njohura që i binin ndesh tezës së përmendur sipër ishin dy prejardhjes, nga kronikanë bizantinë dhe nga kancelari perëndimore, u shfaq edhe prirja që ato të përfillen “të njëanshme”, madje “tendencioze”, me që qenkësh fjala për “armiqtë ideologjikë” të fuqisë osmane. Por, së paku prej gjysmës së dytë të shek. XX, një burim i ri ka ardhur duke iu imponuar historiografisë edhe sa u përket këtyre marrëdhënieve: kronikat osmane të shekujve XV-XVI. U pa atëherë se përmbledhjet perëndimore të periudhës humaniste, të realizuara nga Leuncalvius (Hans Löwenklaw), Busbequius, Bratutti etj., nëpër rrugë ende të pashpjeguara, i paskëshin nxjerrë përnjëmend të dhënat prej burimesh osmane.

Sulltanët pushtues ishin të interesuar për regjistrimin e bëmave të tyre, sikurse kishin nevojë edhe për panegjrikë. Atyre u duheshin njëherësh historiografë, analistë dhe kronikanë. Tipari i përbashkët i literaturës historike osmane duket se u bë mëveshja në trajtën e kronikave (ilm-i tevarih) e krejt një epoke, karakteristikë e historiografisë mesjetare përgjithësisht. Kjo historiografi osmane e kishte burimin në traditën e rapsodëve të oborrit të turqve selgjukë të Anadollit; ata lavdëronin në këngë bëmat e heronjve të tyre, më i dalluari ndër të cilët ishte një Oguz-han, hero i epopesë të quajtur Oguz-name, një shkartisje legjende dhe realiteti. Struktura specifike e kronikave osmane, përshkrimi i ngjarjeve simbas rendit të tyre kronologjik, shpërfillja e lidhjes shkak-ngjarje-rrjedhojë, dimensionit legjender që ruhej ende etj. bëjnë që tevarihxhinjtë të mos i kapërcejnë, në përgjithësi, caqet e mendimit mesjetar. Por s’mund të mos pranohet se këta tevarihxhinj bënin “histori drejtpërsëdrejti bashkëkohore”, atë që sot e quajmë shkencërisht të pamundur dhe ua lëmë gazetarëve ose publicistëve.

Ka ndër këta kronikanë asish që, të marrë me vete nga sulltanët në ekspeditat e tyre, i kanë parë ngjarjet “me sytë e vet”. I tillë është, për shembull, Ashik Pasha-zadeja, që duket se ka marrë pjesë vetë në ekspeditat, çfarë e dëshmojnë vargjet: “Vajto, o Ashik, në vendin e ngjarjes, e pe, / e sodite dhe mbete i habitur”. Por ka edhe të tjerë që s’kanë marrë pjesë as në ekspedita, as në fushata. Ata janë mbështetur në të dhëna të pjesëmarrësve, që shërbyen si “dëshmitarë të syrit”, kanë punuar si riprodhues tregimesh të kronikanëve të tjerë, ose duke pasur për duarsh dokumentet arkivore të letërkëmbimeve të sulltanëve (mynshe’at-es selatin. Kështu u krijuan kronikat e konceptuara si histori (tevarih-i), kronikat e ekspeditave (gazavat-name), kronikat e pushtimeve (fetih-name), librat e vezirëve (dystur-name) etj.

Të shkruara me dorë në arabisht, në persisht apo në një turqishte të thurur me arabizma e persizma, në këto tekste “dëshmitë e syrit” gërshetohen me kujtime vetjake (hatirat), dëshmi gojore, dëshmi mbas dëshmish apo dokumente. Por ato shpalosin për lexuesin e sotëm edhe

një shi'r (art poetik) origjinal, i cili shkon nga hartimet në prozë tek ato në vargje, si dhe shkartisjet vargje-e-prozë, që dallohen për nga stili, bukuria e shprehjeve, pasuria e figurave. Një "antologji" kërkimore mund të nxirrej prej tyre duke u mbështetur në botimet bashkëkohore të këtyre "burimeve tregimtare" bërë nga Fr. Geise , F. Babinger , Richard F. Kreutel etj., posaçërisht në përmbledhjen e përgatitur për shtyp nga S. Pulaha Lufta shqiptaro-turke në shekullin XV. Burime osmane (Tiranë 1968).

Shkatërrim & plaçkitje

Prej kronikanëve bizantinë njiheshin përshkrimet e shkatërrimit dhe plaçkitjes së territoreve të Europës jug-lindore, ndër to edhe atyre shqiptare, nga ekspeditat osmane. Ndër shumë kalesa, kujtoj një prej Mihal Dukasit: "Turqit, më shumë se gjithë popujt e tjerë, duan plaçkitjen dhe luftërat. Ata e shfaqin këtë në marrëdhëniet njëri me tjetrin, le më me të krishterët [...] Turqit shkojnë më këmbë deri në Danub për të bërë robër të krishterët. Ata sulmojnë një krahinë dhjetëra mijëra banorësh, pllakosin aty si cuba dhe ikin sapo që e kanë plaçkitur atë. Këto inkursime e kanë shndërruar në shkretirë Trakën mbarë deri në Dalmaci. Ata i kanë pakësuar në numër shqiptarët, që janë gjithsesi një popull i panumërt. Më së fundi turqit kanë asgjësuar vllahë, serbë dhe bizantinë. Kur ata i nënshtrojnë këta popuj, simbas ligjit të tyre ia japin një të pestën e plaçkës sulltanit" (Historia, 135-138). Ky realitet nuk i ka shpëtuar as Filip Buonacuore-s, agjent diplomatik i mbretit të Hungarisë, që përshkoi më 1487 Mezinë, Shqipërinë, Maqedoninë dhe Trakën. "Gjithandej – shkruante ai – ndesh vetëm rrënimë dhe shkretime, ashtu si mbas një lufte të gjatë dhe të rëndë". Një realitet të këtillë e japin edhe kronikat osmane.

Duke folur për ekspeditën e Muratit të vitit 1447, Oruxhiu e thotë shkurt: "Ai e plaçkiti vilajetin e shqiptarëve" (f. 121). Edhe për ekspeditën e Bajazitit II të vitit 1492-93 shkruan: "Ai shkoi drejt për në vendin e Juvanit", kështu quhej prej osmanëve Gjoni i Kastriotëve, dhe saktëson: "Ushtria e rrënoi atë vilajet" (f. 137). Po aty shton: "Fshatrave dhe të mbjellave u vunë zjarrin dhe i bënë njësh me tokën" (f. 138). Në një nga konikat anonime të ciklit Historitë e dinastisë osmane, kur përshkruhet ekspedita e Mehmetit II e vitit 1429-30, tregohet: "Pushtoi mandej vendet dhe kështjellat e Juvanit. Luftëtarët u kthyen me shumë plaçkë. Kjo ndodhi në vitin 833 të hixhrit". Po ajo kronikë jep edhe plaçkitjen e vitit 1435-36: "Në atë vit Ali beu, i biri i Evrenos beut, sulmoi vilajetin e shqiptarëve dhe u kthye me një plaçkë të pafund" (f. 66). Me të njëjtat karakteristika përshkruhet edhe ekspedita e vitit 1447: "Sulltan Murat hani kreu një fushatë kundër vendit të Juvanit dhe vilajeteve të shqiptarëve. Ai pushtoi kështjellën e Sfetigradit. U pushtuan gjithashtu edhe dy kështjella. Ai plaçkiti dhe shkatërroi vendin e Juvanit" (f. 70). Për vitin 1450: "Përsëri Sulltan Murati bëri një fushatë kundër vendit të shqiptarëve. Ata e goditën Krujën me topa dhe e shndërruan në varrezë" (73). Për ekspeditën e një viti më vonë: "Përsëri [sulltan Murati] bëri një fushatë në vendin e shqiptarëve. Ai mori vendet e Juvanit. U bë një luftë e shenjtë, e madhe. Plaçkat e marra as mund të përshkruhen" (f. 113). Edhe për fushatën e Bajazitit II anonimi osman shënon: "...fshatrave dhe të mbjellave u vunë zjarrin dhe i shkatërruan" (f. 126).

Kronikani Tursun, duke përshkruar pushtimin e Shkodrës (1478), shënon për osmanët: "Ata u ngopën me plaçkë" (f. 167). Nga ana tjetër, Këvamiu, në kronikën e titulluar Mbi fitoret e sulltan Mehmetit, tregon për ekspeditën e vitit 1467: "Kur ushtria islame shkeli në tokën e kryengritësve, padishahu i botës urdhëroi që komandantët të merrnin ushtarët e tyre dhe të depërtonin në krahinat, të vrisnin të pafetë që nuk nënshtroheshin, të plaçkitnin vilajetin e tyre, ta shkatërronin dhe t'i vinin zjarrin. Edhe komandantët, në përputhje me urdhrin e lartë, shkuan në çdo vend që kishte dëftuar qëndresë ndaj nënshtërimit, e shkatërruan, i vunë zjarrin

dhe e plaçkitën” (f. 114). Edhe kur përshkruan betejën e Shkodrës, Tursuni s’harron të kujtojë: “Ushtria islame u pasurua me plaçkë dhe trofe” (f. 122).

Aliu, nën emrin e të cilit njihet Mavla Çelebiu, në kronikën e tij Bërthama e lajmeve, jep këtë “lajm” për ekspeditën e vitit 1436-37: “Dhe po atë vit Ali beu, i biri i Evrenosit, sulmoi vilajetin e shqiptarëve. Ata u kthyen atëherë kur shumica e luftëtarëve ishte mbytur në plaçkë të grabitur” (f. 73/a). Për luftën kundër Shkodrës të vitit 1477 ai njofton: “Mbas një lufte të madhe ata i morën anijet, një pjesë të të pafeve që ndodheshin brenda tyre i bënë preh të shpatave, kurse të tjerët i shndërruan në robër të lidhur në zinxhirë. Ata shtinë në dorë skllave, skllavër, sende me vlerë dhe kumashe hanedanësh që s’kishin të mbaruar” (f. 131/b). Madje sqaron: “Mbas pushtimit të Shkodrës, të pafetë e Venedikut u bënë haraçdhënës dhe vunë qafat e tyre në [zgjedhën] e bindjes e të nënshtrimit. Ata dërguan te fronit i lartë shumë mallra, pasuri, haraç dhe vogëlsira të tjera” (f. 289).

Masakrimi

Krahas shkatërrimit dhe plaçkitjes, si element i bashkëlidhur shfaqet në tregimet e kronikanëve osmanë masakrimi në trajtat e “therjes”, “vrasjes”, “kalimit në shpatë” të shqiptarëve. Fakti që ky masakrim bie jo vetëm mbi burrat që luftojnë, por edhe më gjerë, dëshmon një tjetër synim të këtyre ekspeditave: atë të asgjësimit fizik të një popullsie, çfarë Tursuni, Aliu (Mavla Çelebiu) etj. e quajnë drejtazi “shfarosje”. Të mos ishin këto dëshmi të vetë kronikanëve osmanë, kjo luftë shfarosëse mund të mbahej sot si një “zmadhim” historishkruesish.

Duke përshkruar ekspeditën e Muratit të vitit 1433-33, si ka treguar shkatërrimin dhe plaçkitjen e kryer nga ushtritë e sulltanit, Oruxhiu shënon: “Burrat i kaluan në shpatë, ndërsa gratë i bënë robëresha” (f. 115). Për fushatën e Sulltan Mehmetit kundër shqiptarëve më 1466, thotë: “Ai e pushtoi plotësisht vilajetin e Juvanit dhe kaloi në shpatë shtatë mijë e pesëqind të pafe. Kjo ndodhi në vitin 871 të hixhrit” (f.126). Po aty për një vit më mbapa: “Mbas kësaj ai përsëri kreu një fushatë kundër shqiptarëve, pushtoi vendet e Juvanit dhe kaloi në shpatë tetë mijë të pafe”. Edhe për fushatën e vitit 1492-93 Oruxhiu njofton: “Ata armiq të fesë i kaluan në shpatë ndërsa gratë dhe fëmijët e tyre i bënë robër dhe i vunë përpara, nuk lanë të gjallë asnjë nga burrat dhe gratë” (f.138).

Në konikat anonime Historitë e dinastisë osmane, kur flitet për ekspeditën e Bajazitit II (1492-92) në “vendin e Juvanit”, thuhet drejtazi: “Armiqu të fesë i vranë, i shkuan në shpatë” (f. 126). Po aty, mbasi përshkruhet ekspedita e Hajredin pashës pranë Tivarit më 1542, thuhet: “Ai vrau të gjithë të pafetë që ndodheshin atje. Kjo ndodhi në vitin 949” (f. 86/b).

Tursuni, duke përshkruar fitoren e osmanëve në ekspeditën e vitit 1466 kundër shqiptarëve, tregon: “... në çdo stacion sillnin kolona robërish të lidhur në zinxhirë, i kalonin përpara padishahut ngadhënjimtar dhe aty të rinjtë dhe pleqtë i kaluan në shpatë dhe i copëtuan [...] Pati vende ku ranë nën shpatën ligjore tremijë, katërmijë dhe shtatë mijë të pafe [...] Meqenëse populli ishte i bindur se ky vend do të lulëzonte, erdhën këtu nga çdo anë muslimanë, ndërtnan banesa dhe u vendosën aty” (f. 134-135). Një situatë pak a shumë të njëjtë përshkruan Tursuni edhe kur shkruan për ekspeditën e një viti më vonë: “Mbasi të pafetë nuk kishin fuqi për të qëndruar dhe përballuar, ushtria e Anadollit i theu brenda një nate. Luftëtarët i kapën ata dhe vranë aq sa s’mund të llogariten [...] Simbas zakonit të vjetër, i cili s’mund të ndryshohet sepse është ligj i Zotit, fëmijët e të miturit e tyre i bënë që të gjithë robër, kurse meshkujt e rritur i prunë të lidhur në zinxhirë dhe në çdo stacion, në praninë e padishahut, shkuan në shpatë aq të pafe sa s’mund të llogariten” (f. 147). Duke përshkruar pushtimin e

Shkodrës më 1478, Tursuni tregon: “Meqë të pafetë keqbërës kishin qenë gjithmonë nopranë, i bënë shoqërues po të shpatës noprane. Si rezultat i këtij shoqërimi kufomat e trupave të tyre u shumëfishuan në numër” (f. 170-171) .

Te Këvamiu lexohen dëshmi të ngjashme. Për ekspeditën osmane të 1466-s ai tregon: “Ata depërtuan, luftuan dhe gjuajtën disa mijëra të pafe, i kapën dhe i prunë përpara sulltanit të botës. Padishahu i botës disave prej tyre ua preu kokat, ndërsa disa të tjerë i çau në dysh. Të gjithë të tjerët urdhëroi dhe i shkuan në shpatë para tij” (f. 160). Për ekspeditën e një viti më vonë shënon: “Të pafetë i shkuan në shpatë, ndërsa familjet e tyre i morën si robër” (f. 169). Simbas Këvamiut vetë urdhri i sulltanit ishte i këtillë: “...komandantët të merrnin ushtarët e tyre dhe të depërtinin në krahinat, të vrisnin të pafetë që nuk nënshtroheshin” (f. 169). Edhe nga lufta për Shkodrën ai tregon: “Ushtria islame menjëherë iu vërsul kështjellës nga të gjitha anët, duke pasur shpatat të zhveshura. Të pafetë e mallkuar i shkuan në shpatën e mprehtë. Familjet e tyre i morën rob” (f. 263).

Në Kurorën e historive, kur përshkruan fitoren osmane të vitit 1492, Hoxha Sa’addedin shkruan: “Përveç të pabindurve, të cilët u bënë prehu i shpatave të luftëtarëve, u dërguan në selinë eprore edhe më se 1000 të pafe lidhur në pranga e zinxhirë [...] Kur doli fermani, i paracaktuar për t’u vënë në jetë, për ekzekutimin e tyre, ata u shkuan të gjithë në shpatë” (f. 71). Aliu, d.m.th. Mavla Çelebiu, kur përshkruan betejën e vitit 1466, tregon për rreth tri-katër mijë njerëz, që për t’u shpëtuar osmanëve ishin fshehur në vende të padepërtueshme. “Ata i gjetën dhe i vranë, - thotë kronikani. – Trupat e tyre të padobishëm i shfarosën krejtësisht. Në këtë mënyrë u pastrua ajo tokë e egër dhe e fëlliqur” (f. 124/b).

“Plaça e gjallë”

Në historinë e Europës jug-lindore është mjaft i lexuar një mesazh i papës Eugjen III, i vitit 1442, në të cilin renditen të dhëna mbi skllavërimin në masë praktikuar prej osmanëve në shek. XV ndër popullsitë e rajonit që pushtnin. Tregohet në këtë mesazh se osmanët skllavëronin masivisht popullsi në Trakë, Maqedoni, Iliri (sic), Shqipëri, Bullgari dhe Sllavoni (sic). Papa përshkruan si viheshin në zinxhirë njerëzit e lirë, si trajtoheshin ata gjatë udhëtimit, fatin e tyre tragjik (Raynaldus, IX, 413). Ajo çfarë mund të ngjante si fiction i përfutur prej kancelarisë papnore shfaqet e dëshmuar në kronikat osmane si marrje “robër” e shqiptarëve, me parapëlqim të vajzave dhe djemve të njomë. Trajtohet në këto kronika edhe shitja e tyre, të përfillur si “plaçkë e gjallë” apo “plaçkë që flet”. Kemi të bëjmë pikërisht me dukurinë e skllavërimit dhe tregtimit të një popullsie, dukuri shumë pak e studiuar sa herë përshkruhet “qëndresa antiosmane” e shqiptarëve në shekujt XIV-XV dhe posaçërisht marrëdhëniet shqiptaro-turke.

Në Historitë anonime të “dinastive osmane”, në kalesën për luftën e vitit 1492-93, lexohet: “Armiqtë e fesë i vranë, i shkuan në shpatë. Gratë dhe fëmijët e tyre i bënë robër...” (f. 126). Ndërsa për ekspeditën e Hajredin pashës dhe Lutfi pashës më 1536-37 tregohet: “Anijet e tyre i mbushën me robër, i prunë në Stamboll dhe i shkarkuan në Beshik-Kaja. Mandej dërguan në qytet tellallë që thërrisnin: “Kush dëshiron robër le të vijë në Beshik-Kaja”. Kështu u shitën robër nga ana e bejlikut për tre florinj, për dy dhe për asnjë [...] Kjo ndodhi në vitin 944 të hixhrit” (f. 145). Edhe Këvamiu e dëshmon drejtazi dukurinë për ekspeditën e vitit 1467: “Të pafetë i shkuan në shpatë, ndërsa familjet e tyre i morën robër” (f. 169).

Tursuni është kronikani që e përshkruan më gjerë dukurinë: “Djemtë, vajzat dhe gratë e tyre i bënë robër [...] Simbas zakonit të vjetër, i cili s’mund të ndryshohet mbasi është ligj i Zotit, fëmijët e të miturit e tyre i bënë që të gjithë robër” (f. 137). Edhe më përimtisht: “Aq shumë

plaçkë që flet dhe plaçkë që nuk flet grabitën, sa që për djemtë me pamje engjëlli dhe për vajzat si hyrë që vlenin 3-4 mijë akçe, mund të thuhet kjo vjershë: Ata që do të shihnin këto hyrë në shatorre/ Patjetër do të thoshin se këto janë prej parajsës [...] Të tilla bukuroshe, që po të të shihnin në fytyrë të luanin mendsh, u dhanë për treqind ose katërqind akçe. Gjedhet, që ishin të kategorisë “verdhane me ngjyrë të shkëlqyer që flladiste syrin e vështruesve”, u shitën për katër- pesë akçe, kurse një dele që i shembëllente dashit të birit të Abrahamit nuk shitej as edhe dy akçe” (f. 133-134).

Aliu (Mavla Çelebiu), nga ana e tij, njofton për luftën e vitit 1467: “Ata mbërritën në çdo vend ku shqiptarët ishin fortifikuar dhe shtinë në dorë më shumë se sa shpresonin virgjëresha, djem dhe plaçkë”, mandej shton edhe një bejte (f.124/a). Për të njëjtën luftë: “Vajzat dhe djemtë e zënë nuk kishin të mbaruar. Meqenëse vajzat e virgjëra ishin të shumta, nuk pati ankande” (f. 124/b). Ndërsa për luftën e 1492-shit: “Ata [osmanët] morën që andej robër të panumërt djem dhe vajza të atyre kokëfortëve dhe intaçinjve, të cilët kishin shtat të rregullt, trupa si selvi, të bukur si zambaku dhe ecje plot naze” (f. 159/b). Duke treguar për “plaçkën që flet” që i bëhej dhuratë sulltan Muratit me rastin e martesës së birit të tij Bajazit, Munexhim-bashi shkruan se Timurtashi i dhuroi sulltanit 100 djem dhe 100 vajza: dhjetë të parët mbanin secili një kupë argjendi plot me monedha ari, dhjetë të tjerët nga një kupë ari plot me monedha argjendi, ndërsa 80 skllëvërit e tjerë shandanë argjendi (f. 24).

Hoxha Sa’adeddin i shton përshkrimin të dukurisë nota gati sensuale: “Luftëtarët u ngopën me plaçka dhe robër, ndërsa vetë u bënë robër të kaçurrelave të bukurosheve që ishin kapur e lidhur në zinxhirë. Si u veçua simbas shariatit një e pesta e trofesë së djemve dhe vajzave të bukura, pjesa tjetër iu shpërnda luftëtarëve” (f. 71). Ose: “Luftëtarët shtinë në dorë nga popullsia shqiptare vajza dhe djem tërheqës, me fytyra të freskëta dhe të pashembullt për nga bukuria dhe hijeshia. Çdo luftëtar mori nga një zanë të tillë me fytyrë të bukur që të ledhatonte zemrën...” (f. 100). Ndërsa për ekspeditën e vitit 1431-32: “Aq shumë djem dhe vajza nazike me fytyrë të bukur si hëna ranë në duart e fitimtarëve, sa që kampi i ushtrisë së luftëtarëve u shndërrua në një vend gëzimi e hareje, në një parajsë të vërtetë. Kampi i ushtrisë u mbush me vajza të bukura plot naze si zanat. Ushtarët fitimtarë u paraqitën me një plaçkë të pallogaritshme përpara selisë së sulltanit madhështor dhe i dhuruan portës së lumtur djem me trup të shëndoshë dhe vajza të bukura, që ishin të denjë për të shërbyer pranë oborrit shtetëror. Haremi i nderuar i shahut bujar u mbush plot me vajza të bukura, bardhoshe që kundërmonin si jasemini. Ata e kaluan dimrin në Ederne dhe, për inat të armikut, kjo u bë shkak për gëzime dhe kënaqësi” (f. 350). Diku tjetër: “Kaq shumë bukuroshe shqiptare u mblodhën, sa s’mund të tregohet me gojë” (f. 509).

Të dhëna të mëtjeshme për fatin e këtyre skllëvërve ka mundur të zbulojë, për shembull, një Jakob Promontorio de Campis, prej 1433 më 1458 furnizues i oborrit të sulltanëve, në librin e tij Qeverisja dhe të hyrat e Turkut të Madh. Ai tregon për gjendjen e “plaçkës së gjallë” të rrëmbyer mes popujve të robëruar, e cila mbahej në pallatin e sulltanit në Stamboll, në një rezidencë të posaçme veçuar në dy të ndara: një për vajzat dhe një për djemtë, si dhe për regjimin e trajtimit të tyre si harem meshkujsh dhe femrash (f. 9-11). Nga gjendja e kësaj “plaçke të gjallë” pati përshkruar diçka edhe kronikani bizantin Mihal Duka: “Çilave kombe u përkisnin ata? Kishte bizantinë, serbë, vllahë, shqiptarë, hungarezë, saksonë, bullgarë dhe latinë. Çdonjëri syresh këndonte këngë në gjuhën e nënës, ndonëse me zemër të thyer. Ai vetë [sulltani] u jepej kënaqësive pareshtur, deri në shterim, duke bërë qejf me djemtë dhe vajzat” (Histori, 57). Sa u takon kronikanëve osmanë, mund të mendohet që ata ose të mos kënë depërtuar dot deri në mjedise të tilla, ose ta kenë pasur të ndaluar përshkrimin e “bëmave” të sulltanëve në to.

Shenjtërimi i luftës

Në kronikën e Këvamiut Mbi fitoret e sulltan Mehmetit gjendet një dëshmi e shtjelluar, në formë thuase programatike, e luftës së osmanëve kundër shqiptarëve. Në të shpallet drejtazi dimension i shenjtërimit të kësaj lufte, i trajtimit të shqiptarëve si “armi i fesë”. Kjo shpallje është vënë në gojën e sulltan Mehmetit II, në oborin e të cilit kronikani shërbente. Më 1466 sulltani mbledh “bordin” e vezirëve dhe bejlerëve të tij besnikë. Ai u thotë atyre: “S’duhet të qëndrojmë duarkryq, por lypset të përpiqemi dhe të luftojmë për të mirën e fesë së Muhametit, profetit të Zotit dhe të të gjithë ndjekësve të Tij. Të rrëmbejmë të gjitha vendet nga duart e të pafeve dhe të paganëve, t’u presim atyre kokat, t’u derdhim atyre gjakun, t’u marrim robër familjet e tyre, ta ngopim ushtrinë islame me plaçkat dhe pasuritë e tyre dhe t’i bëjmë muslimanët të pasur” (f.111).

Në lexim e sipër të kronikave osmane, ku shqiptarët cilësohen vijimisht si kyffar (shumë i qafir) d.m.th. “të pafë”, ky dimension shfaqet i artikuluar në mënyra të larmishme. Oruxhiu shënon për ekspeditën e sulltan Muratit të vitit 1447: “Ai e plaçkiti vendin e shqiptarëve. Sundimtari i shqiptarëve, Iskenderi, u arratis. Vendet e tij u pushtuan, kishat i shembën dhe u vunë zjarrin” (f. 121). Edhe në Historitë e dinastisë osmane thuhet pak a shumë e njëjta gjë për këtë ekspeditë: “Ai vilajet [i shqiptarëve] u mor, kishat i shkatërruan dhe në vend të tyre u bënë mesxhide” (f. 70). Ndërsa kronikan Mehmet Neshriu ka kujdesin të shënojë për pushtimin e Shkodrës: “Dha urdhër sulltani dhe kështjellën e fortifikuan; brenda në të futën muslimanë. Kishat u kthyen në mesxhide. Kështu edhe Shkodra shqiptare u bë një vend islam” (f. 217). Të njëjtën gjë shënon për pushtimin e Shkodrës edhe Tursuni: “Ata [shkodranët] trokitën në portën e lypjes së faljes dhe e dorëzuan kështjellën. Në këtë mënyrë ai vend i pashkelur u bë tokë islame” (f. 169). Në mënyrë të ngjashme e thotë edhe Hoxha Sa’addedin në vargjet për Krujën: “Kësi mënyre sulltani mori Krujën,/ Shumë kisha të kështjellës i shndërroi në mesxhide” (f. 392). E thekson edhe Sollak-zadeja në Pasqyra e Mbretërve: “Me ndihmën e Zotit u vendos mbi këtë kështjellë të lartë flamuri i lumnueshëm islamik. Kishat u shndërruan në mesxhide. Në minaret këndohej ezani i profetit Muhamet dhe në altarët thuhej lutja për sulltan Mehmetin” (f. 259).

Në një prej shkrimeve paraardhës e kam vënë në dukje se, po të vështrohet me vëmendje ngritja dhe përparimi i osmanëve në Europën jug-lindore, Islami më së shumti u dha atyre “pretekstet” për të cilat ata kishin nevojë që të niseshin në pushtimin e “botës së krishterë”. Pikërisht në një hispostazë të këtillë dimension i shenjtërues shfaqet në kronikat osmane lehtësisht i lexueshëm.

Poetizimi

Shkatërrimi dhe plaçkitja, masakrimi dhe skllavërimi i shqiptarëve gjejnë shprehjen më “të bukur” (të më lejohet ky eufemizëm estetik) në poetizimin që i mbështjell ato në shkrimet e kronikanëve osmanë. Vepër kënaqësie, kështu titullohet një nga kronikat më kërshërore osmane, tekst në vargje të rimuar i Enveriut. Nisjen e sulltan Muratit kundër shqiptarëve në vitin 1450, për shembull, kronikani e përshkruan me vargjet: “Kur hyri viti tetëqind e pesëdhjetë e katër/ [sulltani] shkoi tek shqiptarët për të derdhur gjak,/ Dhe, si u kthye së andejmi, bëri/ Festën e martesës së të birit” (f. 93).

Tek Oruxhiu efuzione të tilla janë të shpeshta. Dështimin e ekspeditës së Evrenos beut kundër shqiptarëve më 1432-33 ai e jep kështu: “Kur ai [sulltan Murati II] po pushonte, në kohën e mbasdites ndodhi eklipsi i diellit. Bota ra në t’errët, u dukën yjet dhe u shfaq një yll me bisht. Ali beu, i biri i Evrenosit, sulmoi vilajetin e shqiptarëve. Atij nuk i vajti mbarë. Ali beu pësoi

disfatë” (f. 115). Edhe kronikanët anonimë të korpusit të Historive shtien në punë shembëlltyra të tilla për të mëveshur fitoret dhe sidomos disfatat osmane: “Në kohën e mbasditës u bë eklipsi i diellit. U errësua ashtu sikur të ishte natë. Dhe po në këtë vit doli një yll me bisht” (f. 65). Po aty për rrethimin e Shkodrës të vitit 1478: “Kur ishin duke sulmuar Shkodrën, në kohën e mesditës u eklipsua gjysma e diellit dhe u vranë shumë njerëz. Qyteti përsëri nuk u mor, prandaj ata u shpërngulën dhe u larguan së andejmi” (f. 115).

Ashik Pasha-zadeja e ka për dorësh poetizimin edhe kur përshkruan masakrat, duke renditur vargje si: “Kjo botë përsëri ka për t’u vërtitur./ Ti na e kallëzo kur pyesin ç’ ishte kjo:/ Shpatat të vringëlljnë, gjaku të derdhet,/ Shtizat në duart e ushtarit të bëhen kosa...” (f. 62). Tursuni, nga ana e tij, e përshkruan kështu mundjen e shqiptarëve më 1466: “Shpirtërave të tyre të etur u dhanë të shijonin verën e asgjësimit që rridhte nga çesmat e shpatave të lagura. Pati vende ku ranë nën shpatën ligjore tremijë, katërmijë dhe shtatë mijë të pafe. Luginat e thella për shkak të kufomave morën pamjen e kodrave. Gjaku rridhte në fushat e gjera si lumi Amur-Darja...” (f. 134).

Edhe Këvamiu i jepet dëndur këtij poetizimi, si në shembujt gjatë përshkrimit të luftës së Shkodrës: “Nga të gjitha anët fluturonin gjylet e mëdha prej guri. Së rishti u zhveshën shpatat për të kthyer mëlçitë e kundërshtarëve në qebap, për të çarë armiqtë në dysh” (f. 256). Po aty: “Një mëngjesi, kur dielli lindi në vendin e paganëve, kur t’errëtit e natës u zëvendësua nga dritësimi dhe kur zemrat u çelën e shpirtërat u freskuan, Daut pasha mbërriti pranë kështjellës” (f. 261-262). Gjithë po aty: “Në fund të fundit një ditë, herët në agim, kur në lulishtën qiellore çeli një trëndafil që me shkëlqimin e tij i dha dritë sipërfaqes së botës, ushtria islame shpërtheu” (f. 263).

Kemal Pasha-zadeja duket kronikani që më së shumti bën rekurs te ky lloj poetizimi. Për luftën e Shkodrës të vitit 1478 shkruan: “Aty u zhvillua luftë deri në kohën kur rojtari i qiellit [dielli] u shkëput nga kulla e kështjellës qiellore. Ata zgjatën dorën në jakën e pushtimit dhe panë se nusja e re e fitores nuk u buzëqeshi. Fustani i së dashurës fitore nuk u ra në dorë. S’kishin ç’bënin dhe u kthyen mbrapa” (f. 495). Po aty: “Burrat e sheshit të luftës vërshuan në horizont dhe me kuajt e tyre të shpejtë veshën kupën e kaltër qiellore” (f. 501). Përsëri aty: “Kur nga reja torturuese e pluhurit të luftës po binte mbi të pafetë shi gjaku, kur furtuna e ushtrisë ngjadhënjimtare nuk e kishte shuar ende pishtarin e kryengritësve, kur qafat e atyre kryengritësve nuk ishin lidhur ende me zinxhirin e robërisë, kur mushkëritë e tyre nuk ishin përzhitur ende nga damka e shpartallimit, kur veshja e luftës së atyre të poshtërve të fortë si çeliku nuk ishte copëtuar ende nga dora e goditjes dhe e luftës dhe nga kthetra e përleshjes dhe e gjakderdhjes, kur ende shpirtrat e tyre nuk ishin shkukur nga këmisha e trupit...” etj. (f. 502). Po Pasha-zadeja shkruan për luftën e Lezhës: “Kur ushtria ngadhënjimtare zuri vend plot madhështi rrëzë mureve dhe kur zgjati dorën drejt fundit të fustanit të fitores, atëherë të pabindurve të Leshit u iku gjaku nga frika, fytyrat e tyre mbetën të thata si [të shenjtorëve] në afreskat e kishave” (f. 504). Po aty: “Kokat e këtyre keqbërësve, të prera që në zverk nga shpata si pjeprit e kopshtit të sheshit të luftës, notonin në sipërfaqen e ujit si kungujt. Trupat e tyre të brishtë lëviznin si fluska uji dhe, sa herë që dallga i prekte si shpatë, ato rrudhnin ballin, i cili merrte pamjen e një mburoje të trëndafilte, dhe mblidhnin gojën, e cila merrte pamjen e një burbuqeje të porsaçelur...” (f. 507-508).

Ndërsa për përgatitjen e ekspeditës së vitit 1491 në defterin VIII të Kronikës Pasha-zadeja shënon: “Madhëria e tij, padishahu, mbrojtësi i Halifatit, i shoqëruar nga këmbësorët dhe kaloria që shërbenin në portën e lumturisë, nga repartet e panumërt si yjet që janë të domosdoshme për selinë e cila është si hëna e qiellit dhe si ylli i ushtrisë së natës e të ditës, dhe nga trimat e flaktë si meteorët e diellit...” etj (f. 56/a). Mandej në vargje: “Kur mbreti kaloi në revistë ushtrinë,/ Nga pluhuri i kësaj u nxi dielli dhe hëna” (f. 56/b). Për shqiptarët po

tek ai defter: “Nga vetimat që nxirrnin shkëndija ngjyrë ar, që vezullonin në majat e atyre maleve, d.m.th. nga shkëlqimi i ushtave që mbanin në duar ata kryengritës të pafe dhe nga gjaku i spërkatur prej majave të shpatave noprane dhe zjarrlëshuese të atyre kryengritësve kryelartë rridhte çdo mëngjes rrëke gjaku prej horizontit të qiellit” (f. 57/a). Ndërsa për ekspeditën e vitit 1502: “Shumica e të pafeve pa veshur ende rrobat e tyre u zhveshën nga petku i jetës. Disa qindra njerëzish natyrëkëqinj i bënë pre të shpatës, pjesën tjetër nuk e vranë, por i zunë dhe i bënë robër. Ata i përzhitën zemrat e kryengritësve që ndodheshin brenda në qytet me zjarrin e shkatërrimit dhe vendin e atyre qenëve të skëterrës e rrënuan. Ata e shuan vatrën e asaj kryengritjeje me lumin e shpatave flakëruese dhe zhuritëse” (f. 99/a).

Ndër lavruesit e poetikës së pushtimit dallohet Hoxha Sa’adeddin. Duke përshkruar pushtimin e Manastirit dhe të Prilepit, ai shkruan: “Më në fund fytyra e bukur e fitores, e ngadhënjimit doli nga perdja e fshehtësisë dhe në sajë të goditjes së shpatave vendpushtuese të luftëtarëve edhe ky vend u bë qendër e besimtarëve” (f. 99). Për ekspeditën e sulltan Muratit: “Kur perandori i qiellit [dielli], i cili sundon në të katër anët, lindi plot madhështi dhe ndriçoi sipërfaqen e tokës, të dy ushtritë, ajo që është në rrugën e Zotit dhe ajo që është në rrugën e shtrembët u rreshtuan njëra përballë tjetrës” (f. 120). Ndërsa Shkodrën e rrethuar e përshkruan: “Mbi atë kështjellë nuk kishte zgatur kthetrat asnjë i plotpushtetshëm përveç perandorit të qiejve [diellit] dhe asnjë zog fitoreje e fati i ndonjë të plotfuqishmi nuk kishte fluturuar ndër kullat e papushtetshme të saj” (f. 563). Sa’adeddini ngjan mjeshtër i shkartisjes së kufijve të poezisë me tregimin historik, si atëherë kur zbythjen e sulltanit nga vendi i shqiptarëve e përshkruar kështu: “Kur erdhi vjeshta dhe gjethet zunë të binin dhe kur koha e përshtatshme për luftë kishte kaluar, atëherë sulltani urdhëroi komandantët për tërheqjen e ushtrisë...” (vëll II, f. 71).

Historia “me fjalë”

Shembujt janë të shumtë, pra të bollshëm për hartimin e një antologjie të “poetikës osmane” të pushtimit. Një kesi antologjie e plotëson ndjeshëm fondin e dëshmimeve të katastrofës që osmanët shkaktuan në Europën jug-lindore, së paku në periudhën e pushtimit të saj. Një numër vezirësh që do të shfaqeshin më vonë “me prejardhje shqiptare”, qofshin 42, 47 apo edhe 447, nuk kanë fuqinë mbrapavajtëse ta ndryshojnë këtë realitet faktesh në marrëdhëniet shqiptaro-turke. Fjala është, asgjëmangut, por për një katastrofë sociale dhe ekonomike në gjithë rajonin. Shkatërrimet, zjarrvëniet dhe plaçkitjet shkaktuan çorganizimin e bujqësisë dhe blegtorisë, që përbënin punësimet kryesore për popullsinë. Goditje e rëndë iu dha si zejeve, ashtu edhe tregtisë së jashtme dhe të brendshme, të cilat gjatë shekujve XIII dhe XIV, posaçërisht në bregun perëndimor të Gadishullit tonë, lulëzonin. Vise të plleshme u kthyen në shkretira, zia e bukës dhe epidemitë bënëin kërdi, popullsia u varfërua deri në zgrip. “A e dokumentoni dot?” mund të pyetj edhe në këtë rast së toku me De Coulanges-in. Kronikat osmane, me dëshmitë e tyre, paraqesin një dokumentim me vlerë të pazëvendësueshme për ta zhveshur realitetet historik nga teza që e kamuflon pushtimin osman të shekujve XIV-XV.

Nëse në mjeshtërinë e atyre që shkruajnë historinë ka një element që mund të quhet me plot gojën “shkencor”, ky mbetet për t’u kërkuar në zhvillimin e teknikave kritike për të përkapur dhe zbatuar kritere vlerësimi të materialit dokumentar. Sepse mund të pyetet: Deri në ç’masë shërbejnë këto kronika për të mësuar të vërtetën mbi marrëdhëniet shqiptaro-turke? Si dhe: Ku fillon dhe ku mbaron të to dokumenti? Lucien Febvre-i ishte i mendimit se historia bëhet “me fjalë”, kur fjalë ka. Por ajo bëhet edhe me shenja, kur fjalë nuk ka. Me peizazhe dhe tjegulla. Me trajtat e fushave dhe barnat e këqia. Me eklipset e hënës dhe takëmet e kuajve. Me ekspertizat e gurëve dhe analizat e metalit të shpatave (.....).

Thuhet rëndom se e shumta e kronikanëve osmanë kanë pasur prirjen (në mos urdhrin) t'i paraqisnin ngjarjet në dritën e interesave të sovranëve pranë të cilëve shërbenin. Por, nga një anë tjetër, humanisti Demetrius Cantemir, që jetoi 20 e ca vjet në afërsi të oborrit të sulltanëve, na siguron se tevarihxhinjtë, duke filluar nga tevarih-bashi i pallatit, kishin detyrë të përshkruanin "me ndershmëri dhe objektivisht" si bëmat e mira dhe fitoret, ashtu edhe krimet dhe disfatat. Mbi këtë bazë u krijua në shek. XVI edhe institucioni i histriografëve zyrtarë, i quajtur vak'a nuvis. Cantemir-i madje na sjell të dhënën e rrallë se kronikat e tyre nuk ishin për duarsh publike, por ruheshin si sekrete. "Këta libra - thotë ai – askush s'mund t'i shohë, as t'i lexojë". Duke treguar si e hartoi veprën Histori e Perandorisë osmane, ai thotë: "Pagova shtrenjt për kronikat që tregojnë historinë e vërtetë të osmanëve prej zanafillës deri sot, edhe i bashkova në një libër të vetëm" (f. 551). Në këtë kuptim, me gjithë kritikën heuristike që mbi kronikat mund të ushtrohet, këto "burime tregimtare" të mirëfillta funksionojnë si dokumente. Dhe një histori, kështu edhe ajo e marrëdhënieve shqiptaro-turke, nuk mund të bëhet pavarësisht dokumenteve, veç në e privoftë veten nga thelbi i vet.